

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК
VII

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

LIBERATION PATH

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine

Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

№ 7 (187), July, 1963 Vol. XVI

Редагує Колегія

Редактор Літературного Відділу

Проф. д-р В. Державин

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація

200, Liverpool Road, London, N. 1., Tel.: NORth, 6266/7

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1963 РІК

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	2 ф. 15 ш.	1 ф. 8 ш.	15 ш.	5 ш.
Австрія..	100 ш.	55 ш.	30 ш.	10 ш.
Аргентина	300 пезів	175 пезів	90 пезів	30 пезів
Бельгія..	275 б. фр.	138 б. фр.	75 б. фр.	25 б. фр.
В.Британія	2 ф. 4 ш.	1 ф. 2 ш.	12 ш.	4 ш.
Канада..	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Німеччина	20 н. м.	10 н. м.	5 н. м.	1.75 н. м.
Парагвай.	240 гуар.	120 гуар.	60 гуар.	20 гуар.
США...	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Франція..	25 н. фр.	12.50 н. фр.	6.30 н. фр.	2.10 н. фр.
Швеція...	28 кор.	14 кор.	7.50 кор.	2.50 кор.

В інших країнах — у перелічених на валюту даної держави

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd., 200, Liverpool Rd., London N. 1

Визвольний ШЛЯХ

ГУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 7/113 (187)

ЛИПЕНЬ, 1963

Річник X (XVI)

ЗМІСТ VII-ої КНИЖКИ

Андрій Москаленко: КУБА — ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ І СТРАТЕГІЧНИЙ ПЛЯЦДАРМ МОСКОВСЬКО-СОВЕТСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ	723
Д-р Роман В. Кухар: ФІЛОСОФІЧНІ ОСНОВИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ	730
М. Мухин: З ЖИТТЕПИСУ АКАДЕМІКА А. КРИМСЬКОГО (продовження, 2)	743
Ірена Книш: ПЕРЕДВІСНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ	751
Є. Алетіано: »З ІДЕЄЮ У СЕРЦІ — ЗІ ЗБРОЄЮ В РУКАХ« (продовження, 7)	758
Єлисавета Жук: ПРИРЕЧЕНІ (Нотатки)	768
Д-р Микола Аркас: РЖЕВНИЦІ, ОДНЕ З ПОГАСЛИХ ОГНИЦЬ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ (продовження, 2)	774
Р. Володимир: СЛОВО	789

Поезії

Петро Кізко: ЗАКОНОМ ХАЙ БУДЕ ДЛЯ ТЕБЕ — 767. * Лель: МОСКОВСЬКИЙ ГАД — 790. * Лариса Мурович: ДОРОГА — 791, ДІМ — 792. * Петро Кізко: ЩОВ КАМІННЯ ВПАЛО — 792.	
Наталія Савченко: СВАТИ НА ДВОРІ КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО (Історичне оповідання, продовження, 2)	793
Лев Биковський: ПОЗА ВАРШАВОЮ (Спомини очевидця)	809
Віра Омельченко: ЩОДЕННИК (Подорож до Австралії, 1950 рік)	814
А. Кирпич: ПРО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНІ ПОЗИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	823
Д-р О. Воронай: ЦІЛЮЩЕ ЗІЛЛЯ (Із звичаїв нашого народу, продовження, 4)	830
Л. Р. Суслик: МОСКОВСЬКІ ФАЛЬШУВАННЯ	834
Міръ Микола Кравчук: З ВИДАНЬ У ПОНЕВОЛЕНІЙ УКРАЇНІ (Короткий огляд)	836
В.: З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ У ДІЯСПОРІ (Хроніка)	839

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ »УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«
ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ПЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

"Library & Book Supply"

1, Barvon St.,
Glenroy 9., Victoria.

Mr. W. Lytwyn
7, Borrowdale St.,
Red Hill, A.C.T.

АВСТРІЯ:

M. Petruszszak
Watzmannstr. B 4/Z. 2,
Salzburg-Algen.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

W. Makar
140, Bathurst Str.,
Toronto, 2 B, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy"
München, 8,
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowych
Casilla de Correo, 70,
Encarnation.

СПА:

H. Cebrij
303 E. 8th St.,
New York 9, N.Y.

ЧІКАГО і околиця:

Bohdan Kaszuwa
2451 W. Rice Str.,
Chicago 22, Illinois.

ДІТРОЙТ і околиця:

M. Fedyshyn
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

ФРАНЦІЯ

Boris Witochynsky
5, Rue Cadet,
Paris 9e.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 4 шіл. (анг.) або 80 цен. Всіх наших Кольпортерів і Представників поза Беликобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

УВАГА!

УВАГА!

ОЦИМ МАЄМО ПРИЄМНІСТЬ ПОВІДОМИТИ НАШИХ ШАНОВНИХ СПІВРОБІТНИКІВ, ЗАСТУПНИКІВ, КОЛЬПОРТЕРІВ, ПЕРЕДПЛАТНИКІВ І ЧИТАЧІВ «ВИЗВОЛЬНОГО ПЛЯХУ» ТА ВСІХ КЛІЄНТІВ ДРУКАРНІ, ЩО В ПОЛОВИНІ ЛИПНЯ Ц. Р. УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА, ЗІ ВСІМИ ВІДДІЛАМИ, ПЕРЕНЕСЛАСЯ ДО НОВОГО БУДИНКУ ПІД АДРЕСОЮ:

200, LIVERPOOL ROAD, LONDON, N.1.

Телефон: NORTH 6266 і 6267 (дві лінії)

ПРОСИМО ЛАСКАВО ВСІХ ЗАІНТЕРЕСОВАНИХ СКЕРОВУВАТИ КОРЕСПОНДЕНЦІЮ НА НОВУ АДРЕСУ. ЧИ ТЕЛЕФОНУВАТИ НА НОВИЙ НОМЕР.

ДИРЕКЦІЯ У.В.С. І РЕДАКЦІЯ «В. Ш.»

А. МОСКАЛЕНКО

КУБА — ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ І СТРАТЕГІЧНИЙ ПЛЯЦДАРМ МОСКОВСЬКО-КОМУНІСТИЧНОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ

I

З січня 1959 року територія Куби (114,5 тис. кв. км), по суті стала воєнно-політичним, стратегічним пляцдармом СРСР, з метою дальшого поширення і закріплення московсько-комуністичного імперіялізму на перехресті водних і повітряних доріг із північної до південної Америки і з Атлантичного до Тихого океанів.

Точніше: Куба диктатора Кастро є воєнно-політичним пляцдармом у заплілі США, із спеціальним призначенням — розбудувати технічні можливості та підготувати з місцевих резервів фахівців для проведення «мирних» збройних переворотів у країнах Латинської Америки, щоб таким способом зробити Латинську Америку складовою частиною мілітарної потуги СРСР, як супротивної до США сили.

Хоч сьогодні Куба ще не закінчений воєнно-політичний пляцдарм, але вона вже має:

1) аеродроми з підземними ангарами і механізмами, щоб автоматично виносити на поверхню літаки;

2) магазини важких бомбардувальників із ядерними бомбами;

3) магазини ракет з радіусом польоту на 1000 і 2000 миль від Куби;

4) бази для підводних советських човнів;

5) радарну систему;

6) арсенали зброї для наземних військ;

7) прикриваючись пропагандою соціалізму, вся економіка Куби (промисловість, сільське господарство тощо) перебудовується відповідно до вимог мілітаризації країни;

8) на Кубі, як на політичному пляцдармі, московсько-советськими методами і московсько-советськими професіоналістами вишколюються пропагандисти, професійні провокатори, саботажисти і політичні організатори-комісари для країн Латинської Америки;

9) з Куби виходять накази та інструкції комуністичним агентам у країнах Латинської Америки, в яких подається, коли і як висадити в повітря яке підприємство, де, коли і під якими гаслами розпочати страйк, коли і кого саме підтримувати голосами на виборах (аритметична демократія), щоб до уряду тої чи іншої країни Латинської Америки дісталася особа менше шкідлива для московського комунізму;

10) на Кубі, як у лабораторії, приготоваються командири і комісари партизанських загонів з місцевих комуністів.

На розбудову кубинського пляцдарму і на вишколення місцевих агентів, як обслуги воєнних споруд, Москва витрачає великі кошти, відомості про

які суворо засекречені. А ті відомості, які є в московських офіційних джерелах, дуже занижені, як крапля в морі.

В довіднику «Международные проблемы современности» (Госизд. пол. літ., Москва, 1962) зазначається, що Куба, як слаборозвинена країна, одержала від СРСР »90 міль. рублів« (стор. 174).

В 1960 році Чехо-Словаччина »дала кредитів Кубі в розмірі 15 міль. доларів« (стор. 174).

Далі, це саме джерело подає такі відомості про розгорнення плянового, а значить і підпорядкованого інтересам війни, кубинського будівництва:

»На Кубі, з допомогою СРСР ведеться будівництво різних об'єктів, що мають важливе значення для переборення тяжких наслідків довготривалого економічного узалежнення від американського імперіялізму і утворення в країні багатогалузевої економіки, провадяться геологорозвідувальні роботи в пошуках за покладами залізної руди, нафти та інших викопних. Згідно з договором, підписаним у 1960 році, Советський Союз у 1961-65 роках дасть технічну допомогу Кубі для побудови електростанції потужністю 300 тис. квт, для реконструкції 3-ох діючих металургічних заводів, щоб збільшити їх потужність продукції до 200 тисяч тонн у рік. Введення до ладу всіх тих підприємств дасть можливість збільшити в краю продукцію електроенергії приблизно на 30%, переробку нафти — на 25%, а виплавка сталі та виробництво прокату зростуть кілька разів і повністю забезпечать потреби краю« (стор. 179).

З допомогою Східньої Німеччини »буде побудовано 15 промислових підприємств на Кубі, в тому — два верстатобудівельних заводи і завод радіоустаткування« (стор. 180).

Факт, що грошова і матеріальна допомога для Куби йде з СРСР, Чехо-Словаччини, КНР, Румунії і Східньої Німеччини, — значення не має, бо всі ці країни включені в єдину воєнну систему московсько-комуністичного імперіялізму, розширенням і закріпленням якого керує єдиний політичний і воєнний центр із Москви.

Державні форми і назви такої чи іншої соціалістичної республіки з соціалістичного табору — це лише видимість, щоб обманювати політичних простаків і »мислителів« демократичного світу, щоб прикрити такою видимістю внутрішні процеси поступового, плянового і впертого переведення економічного і господарського життя на воєнні тори підготовки до війни за дальше розширення комунізму.

Це підготовка до наступної війни, в якій має виключно важливе й практичне значення »соціально-економічна і політична спільність країн соціалістичного табору: однотипний державний лад, єдина марксо-ленінська ідеологія...« (стор. 11).

Куба, як пляцдарм, також тепер перебудовується за тотальним принципом на однотипну з СРСР систему, але її воєнно-стратегічне і політичне призначення має специфічні особливості, перш за все чисто воєнного напрямку.

Перебудова економіки Куби відбувається згідно з тотальним плянуванням із Москви. При розбудові індустрії московсько-большевицькі інженери враховують особливості Куби.

Сенатор Мунд, в листі до своїх виборців писав, що Москва тепер буде на Кубі 16 промислових підприємств, у тому числі один автомобільних частин, три металургічні та один нафтоочищувальний заводи. Останній завод буде давати щорічно по 2 міл. тонн очищеної нафти.

Советське плянове господарство це один з головних засобів для зміцнення воєнної потужності московської імперії, і за такою мілітаристичною природою перебудовується тепер економіка Куби, як основа комуністичного пляцдарму. Воєнне будівництво на Кубі московсько-советська пропаганда прикриває галасом про «соціалістичне будівництво».

Сотні тонн стали потрібно для продукції сучасної зброї, а потужні електростанції потрібні для автоматизації підземних ангарів та інших воєнних споруд на Кубі, щоб тепер можна було вести малі війни з сусідами, а в майбутньому — велику війну з США.

За московським досвідом промислові підприємства вже в перший день війни переводяться на виробі воєнних матеріалів. Є підстава припускати, що промислові підприємства Куби, з моментом закінчення їх реконструкції чи будови, з місця почнуть випускати воєнну продукцію.

Будівництво господарської системи воєнно-політичного пляцдарму в заплілі США, приховується в міжнародній політиці та громадській думці роздмуханими відомостями про советську матеріальну допомогу малорозвиненим країнам.

Думаючи над ходом подій, приходимо до переконливого припущення, що Куба, як воєнно-політичний пляцдарм, виросте з допомогою московсько-советського імперіалізму в реальну небезпеку для США. Тоді США будуть примушені заблокувати Кубинський острів не як мирну країну, а як глибоко втиснений комуністичний воєнний пляцдарм в американський мирний простір.

Логіка такого припущення в політичному і воєнному центрах московсько-комуністичного імперіалізму — ясна і зрозуміла, тому підготовка до такої можливої ситуації (блокади) вже розпочата.

Точніше: призначення Московю воєнних і продовольчих поставок для Куби на суму півтора мільярда доларів є першим кроком приготування пляцдарму до витримання блокади.

Той факт, що Хрущов носився з Кастро по містах і республіках т. зв. СРСР, як дурень із писаною торбою, та ще й нагородив його званням «герой Советського Союзу», а Кубу охрестив «островом комунізму і першою соціалістичною країною в Америці», — поважного, воєнного значення не має. Від цього Кастро не виросте на вождя комунізму в засягу Латинської Америки, як цього хочуть політики і пропагандисти генерального штабу СРСР.

Але воєнні й продовольчі поставки для Куби на півтора мільярдів доларів — це варіант реальний, далекойдучий і небезпечний навіть у міжнародній грі та opinіі.

Московсько-советська армія, місцева політична армія, місцева воєнна армія Кастро, поліція, різні «народні дружини» і, нарешті, мобілізоване поголовно все суспільство Куби, за винятком дітей і старців, на будову споруд — голодувати не будуть. А тим часом московські стратеги будуть пробувати прорвати фронт оборони від комунізму в іншому місці.

Намір Хрущова за декілька місяців відвідати Кубу, можна зрозуміти як маневр високих московських воєнних спеціалістів приїхати на Кубу в цивільній формі та перевірити готовість пляцдарму на місці. Увага зацікавлених буде прикована до особи Хрущова, а московські воєнні спеціалісти тим часом перевірять застосування їх стратегічного плану на цьому острові.

Маневр прихований і на те, щоб Кастро, зайнятий і захоплений Хрущовом, і сам не зорієнтувався, що відбувається контролю, наскільки перебудова економіки Куби відповідає воєнним намірам Москви, особливо в секторі Панамського каналу.

При цьому Кастро міг би зорієнтуватися, що і його персональна поведінка, як штучного вождя, контролюється агентами Москви з точністю до кожного його кроку (від 1959 року). Привид тітоїзму для стратегів московського імперіялізму — цілком не бажаний, особливо в такому стратегічному перехресті, де лежить острів Куба.

Такі думки мають більше відношення до спроби передбачення, ніж до аналізу реальних фактів.

II

За переписом у 1958 році на території Куби було 6,466.000 населення. За останній час у пресі були відомості, що Куба має 7 мільйонів населення.

У «посланні» до президента Кеннеді з 28-го жовтня 1962 року, Хрущов писав, що вони (большевики) мають «своїх людей на Кубі». «Згідно з договором з кубинським урядом — пише він — ми маємо там офіцерів, інструкторів, які навчають кубинців, переважно простих людей, спеціалістів, агрономів, зоотехніків, іригаторів, меліораторів, просто робітників, трактористів та інших».

Скільки саме Москва має на Кубі «своїх людей», що як професійні спеціалісти будують воєнно-політичну систему споруд пляцдарму, ні в «посланні», ні в жодних інших документах — не подано. Воєнна таємниця — є воєнною таємницею.

Комунізм, як тоталітарна система, поширюючись, прикриває свій мілітаризм такими державними формами, як «Народна Республіка», «Соціалістична Республіка» тощо, а недавно теоретично опрацьована нова, ще дальша від центру комунізму — Москви, форма: «Держава національної демократії».

У «посланні» Хрущова з жовтня 1962 року кубинський пляцдарм означено просто: «Кубинська Республіка». Лише в кінці травня 1963 року в комюніке, виданому спільно Хрущовим і Кастро, стало відомо про «створення на Кубі першої в новому світі соціалістичної республіки».

З цього видно, що мілітаризація острова буде для видимості прикрита «соціалізмом», буде поглиблюватися, бож, із досвіду закріплення комуні-

тичного імперіалізму в тій чи іншій країні, відомо, що соціалістичною формою державности все прикривається вищий ступінь тотальної мілітаризації і тісніше зближення з мілітаризмом Москви.

Націонал-соціалізм Гітлера був прикритий стан і ступінь мілітаризації Німеччини, «соціалізм в одній країні» була прикрита імперіалістична, загарбницька політика Сталіна.

З джерел такого досвіду черпає воєнно-політичну мудрість генеральний штаб Москви і для будування пляцдарму в заплілі ворожих до комунізму сил.

Перебування Кастро в СРСР, заплановане московською дипломатією, було розраховане на те, щоб на досвіді «країн соціалізму» переконати призначеного ватажка комунізму на Латинську Америку, що метода прикривати мілітаризм соціалізмом універсальна, що лише завдяки їй зміцнюється воєнна потужність СРСР, яка випереджує вже США. І що з такої універсальної методи може вирости економічна, воєнна і державна сила Куби, як країни-пляцдарму, з якого, і через який, комунізм може поширитися на всі країни Латинської Америки, де — в перспективі подій майбутнього — постане континентальна, економічна й політична сила, яка «мирним» або еволюційним способом, маючи за собою такого спільника як СРСР, змінить на соціалістичну і капіталістичну систему США.

В гарячій голові бородатого фантаста такий варіант не лише вмістився, він окрилив його. Вернувшись із СРСР 4-го червня в Гавану, Кастро сказав у радіо-телевізійній промові, що Куба вийшла переможцем з конфлікту зі США, що воєнна потужність СРСР велика, що Радянський Союз настільки випередив США у всіх відношеннях, що Куба тепер вже в повній безпеці.

Московську армію воєнних фахівців, Хрущов окреслив, як вже знаємо, висловом «свої люди». Під цією загальною формулою «своїх людей» приховується не так технічна сила знавців, як політична армія привезених з СРСР політичних і технічних професіоналів, що пов'язані у своїй діяльності з місцевими кубинськими комуністами, між якими переважають кубинці вишколені в Москві та в інших «країнах народних демократій». Провідні місця та довірочні обов'язки, як правило, закріплені переважно за комісарами з Москви. Між ними, як чужою і прихованою міцною владою над місцевим населенням, обертаються місцеві кар'єристи, фантасти, які в нових умовах живуть страхом і пропагандою.

Поскілки Куба є воєнно-політичним вузлом, висуненим далеко в заплілля життєвого простору США, а кінці від нього снуються з тайників московського генерального штабу, то всі цифрові відомості про політичну армію і плани її діяльності суворо засекречені.

Від жовтня 1962 до травня 1963 року про завезених із СРСР військових і цивільних «своїх людей» на Кубу в нью-йоркській пресі були різні відомості: «5 тисяч», «група китайських воєнних експертів», «9 тисяч», «12 тисяч», «17 тисяч», «22 тисячі», «25 тисяч», «36 тисяч», «40 тисяч» і т. п. Котра з цих цифр наближена до реального факту, встановити дуже важко.

Уряд московсько-советської імперії — це модерна міжнародна конспірація, а стосунки Москви з Кубою — це одна з особливих функцій цієї конспірації. Всі цифри, що їх подають комуністичні політики, і факти — скоріше заведуть у блуд, ніж вияснять реальну дійсність. Варіанти закріплення комунізму на Кубі, як на пляцдармі початкового вторгнення у життєве запілля американського простору, можна пізнати по інших, властивих лише міжнародній конспірації, проявах.

На Кубі вищі московські генерали і комісари під час службових обов'язків одягнені у звичайні робітничі комбінезони, у свята вони носять цивільне убрання. А молоді комуністи, переважно з країн Латинської Америки, які з Куби або через Кубу їдуть на вишкіл до СРСР, бувають одягнені у мундири советських солдатів. Політична армія, яка твориться у запіллі ворожих до комунізму держав, будується за принципом її кількісної мінливості і невловимості, що доведене до засекреченої військової досконалості. Це є правилом і для сучасної Куби, де уряд міжнародної конспірації спеціально ставить і розв'язує дуже складні військові й політичні завдання, від яких у майбутньому, за калькуляцією політичного і воєнного генерального московського штабу, буде залежати успіх чи поразка США в холодній або гарячій війні.

В московських офіційних джерелах, в яких подано цифрові відомості про навчання іноземців у СРСР і в «країнах народних демократій», Куби не згадано. Тому, беручи до уваги актуальність кубинської проблеми як московського пляцдарму, є підстави припускати, що в номенклатурі московського генерального штабу це також поважна військова таємниця.

»Тисячі вчених, інженерів, техніків із соціалістичних країн, що їх послаємо у слаборозвинені країни, щорічно консультують місцевих спеціалістів у проблемах економіки, науки, охорони здоров'я, передають свій виробничо-технічний досвід у процесі проектування і будівництва підприємств національної промисловості.

Всі погодження про сприяння технічною допомогою слаборозвиненим країнам, обумовлюють участь країни соціалізму в підготові кадрів для тих виробництв шляхом їх навчання на підприємствах, в лабораторіях і учбових закладах соціалістичних країн.

В 1960 році у вищих учбових закладах Польщі навчалися студенти 45 країн, в Румунії — 43 країн.

Велике значення у цьому відношенні має заснування в Москві Університету дружби народів імені Патріса Л'юмумби. В цьому університеті, а також у МГУ та інших вузах навчається понад 4 тисячі студентів із 74 країн Азії, Африки і Латинської Америки. Загально в СРСР навчається 12 тисяч іноземних студентів» (там же, стор. 181).

З моментом усунення культу Сталіна, в тактику стратегії внутрішньої і зовнішньої політики московсько-большевицької імперії запроваджено таку методу, що показує мале зло комунізму і в такій площині, щоб приховувати факти і перспективу великого, абсолютного зла комунізму.

За цією методою написані й відомі твори »Не хлібом єдиним...« та »Один день в житті Івана Денисовича«, які принесли Москві успіх у новій тактиці виправдування комунізму.

Факт появи цих творів у вільному світі відвернув увагу багатьох «совето-знавців» від перспективи правильного дослідження і пізнання природи московського комунізму, як абсолютного зла сучасності.

Маючи висококваліфікованих радників московської школи, Кастро застосував тактику приховування малим злом абсолютне зло комунізму, щоб очистити територію пляцдарму від протикомуністів. Смертні кари реєстровано, до засуджених допускалися священники, а інколи навіть у телебаченні показували виконання розстрілу. Розстрілений в січні 1961 року лейтенант Хорсе Лос був номером 589-им.

Для перемоги комунізму в Кубі страчено 600 жертв, що є ніби малим злом. Але коли в травні 1963 року кубинські втікачі розповіли про страчення 10 тисяч людей і що в тюрмах є 82 тисячі в'язнів, тоді стало зрозуміло, що показуючи факти розстрілів «номерів» (мале зло), практичні стратеги приховують таким способом від цивілізованого світу початкову частину великого, абсолютного зла комунізму на острові, де будеться московський пляцдарм.

Крім провідних політичних і воєнних кадрів з СРСР, на Кубі діють на другорядних і залежних становищах місцеві політичні й військові кадри. Ці останні є ближчі до місцевого населення і як би прикривають собою приїжджих.

Організація економіки, відповідно до вимог воєнної підготовки, вимагає великих резервів робочої сили у промисловості, транспорті й сільському господарстві. Такі резерви мають бути виділені з місцевого населення. Процес виділення місцевих провідних кадрів і резервів — це дуже важкий і складний процес.

Крім воєнних споруд на Кубі, у зв'язку з цим процесом, з'являються установи пропагандивного напрямку для «перевиховання населення», а паралельно з ними — поліційні установи і підземелля для фізичного нищення мирного населення, що не захоче йти в обійми абсолютного зла комунізму.

Як довго буде тягнутися холодна війна між Москвою і Заходом, Куба, як пляцдарм, не буде небезпечна бомбами і ракетами. Небезпека від Куби тепер саме в тому, що з її комуністичних тайників, як з лабораторії, де вирощуються модерні підривні сили, будуть виходити групи вишколених професійних кадрів і резервів для підготовки переворотів (революційним чи «мирним» способом) в першу чергу в країнах Латинської Америки. І все це відбувається під прикриттям «економічної допомоги СРСР відсталій Кубі».

Динамізм індустріялізації Куби, який тепер починається новим розгоном, знову нагадує, що московсько-комуністичні імперіалісти приспішено будують на кубинському острові свій модерний, воєнно-політичний, стратегічний пляцдарм, а разом із тим виховують і вирощують підривні кадри в заплілі США.

Тому слушно писали у свій час американські економісти Н. Бюкенен і Г. Елліс, що не можна «стояти тут же склавши руки і спостерігати, як комунізм прибирає у свої руки густонаселені країни».

Д-р Роман В. КУХАР

ФІЛОСОФІЧНІ ОСНОВИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

(Порядком обговорення)

а) Вітчизняні фундаменти

Український націоналізм знаменний своїм євангельським духом з одного боку, і глибоко, міцно закладеними філософічними фундаментами — з другого. Клич *»Бог і Батьківщина«* в усіх його різновидностях, як, напр., *»За віру християнську, за землю українську«*, *»За прадідівську славу«*, — лунає могутнім всенародним гомоном в усіх добах нашої історії. А поруч співзвучить то велика туга, то непохитна віра в кінцеву перемогу правди на цьому світі, що яскраво висловлене устами національного генія українського народу:

*»Встане правда,
Встане воля,
І Тобі одному
Помоляться всі язики
Вовіки і віки...«*

Було б недоречно й не доцільно дошукуватися, порядком узагальнень, якихось аналогій між українським націоналізмом та іншими націоналізмами, напр., німецьким, італійським, московським, польським і т. д., в площині їх ідейного змісту. Українському націоналізмові притаманні свої власні передумови, своє відмінне від усіх інших підґрунтя, своя генеза, свій самобутній характер і своя незалежна мета. Він перш за все є *націоналізмом поневоленої нації*, себто — діаметрально протилежний до будь-яких націоналізмів-імперіялізмів тоталітарних потуг, напр., до націонал-соціалізму Третього Райху, фашизму Італії Муссоліні, шовінізму царської Москви (ідея *»Третього Риму«*) або комуністичної Москви (ідея світової пролетарської революції). Своім ідейним змістом український націоналізм різниться не лише від тих викривлених і перетворених в імперіялізми націоналізмів-левіятанів, а також і від різномірних своїм характером націоналізмів багатьох поневолених народів, напр., ізраїльського, кельтського, арабського, африканського та інших націоналізмів. З останніми український націоналізм має хіба одну лише спільну рису — обставину визвольної боротьби.

Український націоналізм має абсолютне виправдання і освячення свого існування. Жоден народ на світі не має ні морального, ні законного права поневолювати інший народ або поборювати його існування. Український націоналізм боронить існування української нації і бореться за свободу та Богом дані права українському народові. Тому ця боротьба — освячена, для членів української нації є імперативом морального закону. Про добро і розвиток державних народів дбають їхні суспільно-державні органи. Ролію опіки над поневоленим народом, в обличчі ворожого утиску і нищення

його, перебирає на себе творчий, мілітантний дух даного народу — його націоналізм. Він і виконує, хоч обмеженою мірою, більшість усіх тих всебічних національних функцій, що їх у державних народів виконують власні суспільно-державні органи. Позбавлений державної підпори, націоналізм поневоленої нації мусить бути сильним своєю непереможною духовістю, яка випромінює власну гегемонну силу і викликає реакцію доквілля: мобілізує народ, насторожує «стабільний» світ, стягає на себе удари національних ворогів.

Націоналізм поневоленої нації, що вносить нові елементи і зміни в тимчасову стабільність у світі, для багатьох «сильних світу цього» є явищем несприємливим. Його таким чи іншим способом поборюють або, щонайменше, «неутралізують». Насправді ж дух націоналізму живе і серед поневолених і серед панівних народів, а в кожній державній нації зокрема. Держава, знаючи його силу, зберігає, хоч і приховано, свій націоналізм, нівелюючи чужий. Націоналізм у вигляді націоналізму поневоленого народу — державі непотрібний, бож сама вона (держава) є втіленням власного націоналізму.

Ідейний зміст однієї нації часто непринятний, байдужий, а то й протилежний, супротивний для іншої нації. Кожна нація, силою вроджених їй прикмет і властивих їй геологічних умов, має свій власний курс історії, свою власну психологію, індивідуальність, свій, властивий тільки їй, спосіб життя. Паралізми в бутті й духовості різних народів є лише випадковим, похідним, а не закономірним явищем. Вони виникають із загальнолюдської природи кожної національної спільноти зокрема. Тому пов'язувати в площині змісту й характеру український націоналізм з націоналізмами інших народів, чи утотожнювати його світогляд з якимись чужими філософічними й ідеологічними системами чи духово-політичними течіями, це те саме, що не спромогтись відрізнити сутності субстанції від її супровідних побічних елементів.

Український націоналізм визначається власними, лиш йому притаманними, духовими основами, своїм рідним органічним тілом, своєю єдиною, неповторною самобутністю. Це образowo висловив Тарас Шевченко: «Нема на світі України, немає другого Дніпра...». На такий окремий викристалізований тип української нації склалися фізичні й психічні фактори — підсоння, земля, кровні зав'язки, духовий уклад, що вже в сумерках віків утворили своєрідну вітчизняну трипільську культуру, запліднили гелленізмом та іншими культурно-цивілізаційними впливами власну автохтонну духовість у відомого нам, з доби пратипу українця, анта, утворили складний характер хлібороба і воїна.

А впарі з наявністю своєрідності, окремішності духових і фізичних засновків, природу українського націоналізму знаменує важлива особливість функціонального характеру — це тяга до пізнання суті речей, промощування шляху до ядра проблем, бажання зачерпнути знання з джерел істини. Це відома українська народна мудрість. Українському націоналізмові чуже

надмірне ускладнювання розчленуванням метод і вислідів досліду, чужа і манера софістики, що вносить елементи сумніву або одну й цю саму річ інтерпретує, дефінює з подвійних позицій і з подвійним, а то й протилежним вислідом. Не плюралізми, а одність стає об'єктом досвіду філософії українського націоналізму, не притемнювання, а прояснювання є її методом. Вихідною точкою філософії українського націоналізму є первісне джерело.

Визначена у якийсь час система думки виходить з цілого комплексу попередніх думок. Філософія українського націоналізму звертається до самих джерел і основ людського духу, до Бога, християнської релігії, філософії античного світу. Ввесь конгломерат, побічний продукт інтелектуально-духових спекуляцій, що виник із головної синтези західноєвропейської духовости, а саме з християнства і античної, головню грецької, філософії, філософія українського націоналізму залишає на боці, трактуючи їх як допливи, а сама звертає свою увагу на головну течію. Аспект примату духу над матерією і першости первісної ідеалістичної філософічної системи супроти інших філософічних систем, споріднених із нею або похідних від неї, є вирішальним критерієм в українській націоналістичній філософічній системі. Принципи духового примату, ідейної прямолінійности й джерельности, себто методологічної простоти й сукупности схеми, можуть бути критиковані як завелике упрощування проблеми, але це в нічому не повинно змінити суверенности, чистоти і правильности української націоналістичної філософічної методи. Вона діє в дусі Христового вчення, що лиш ті переступлять поріг Царства Небесного, в кого будуть душі чисті, як у непорочної дитини. В світлі такої простої, принципіальної настанови, виринають первинні й монолітні контури філософічного комплексу основ українського націоналізму, себто, висловлюючись чисто філософічними поняттями — елементи його космології, метафізики, онтології, епістемології, етики, що займаються основними процесами і причинами процесів у речовинах, позафізичною природою всесвіту, буттям, теорією і межами знання, законами і духовою поставою в індивідуальному й суспільному житті.

Тоді, як філософія відокремилася від релігії, філософія українського націоналізму повертається лицем до Бога, в Якому знаходить початок і кінець людського і всесвітнього буття, а в Його вічному дусі — праобраз духовости своєї нації, яка є одним із Божих творинь. Буття філософія українського націоналізму розглядає як вічну боротьбу Добра зі Злом, у якій Зло періодично бере верх, але остаточно — не Зло, а Добро переможе. Свою націю філософія українського націоналізму утотожнює зі силами Добра, тому ставить до неї морально-етичні вимоги.

Людський ум надто недосконалий, людське знання надто обмежене, щоб людина збагнула істину, тому не розумові виключно, а поєднанню його з вірою і голосом серця віддає український націоналізм почин і провід у людському житті. В центрі уваги він ставить не позаприродні, позафізичні, а природні, духові й біологічні прояви життя, в їх органічний, туземний стадії, а не в позагробовому, спіритуальному виверненні. В площині надземних процесів життя віддає голос релігії і беззастережно визнає авторитет Церкви в питанні спасення душі.

Підметом українського націоналізму була і залишиться українська нація, що є втіленням поняття єдності крові, землі, буття, національної волі й боротьби за привернення поневоленому народові Української Самостійної Соборної Держави, а тим самим — і найкращих умов для всебічного розвитку і моральної величі України. Два основні речення українського націоналістичного Декалогу репрезентують влучно сутність і мету українського націоналізму.

«Я дух відвічної стихії, що поставив Тебе на грані двох світів творити нове життя!» — Тут згущено висловлені три прикметні первні націоналістичної філософії, що сягає євангельський патос віри: *Дух-Абсолют*, окреме *післанницьке буття на грані двох світів і творча воля*. До цього загального філософічного визначення приєднується черговий, чи не найзнаменніший, найнеобхідніший *первень боротьби в націоналістичному «віру»*: «Здобудеш Українську державу, або згинеш у боротьбі за Неї». Якщо б боротьба велася за матеріальні добра, за колонії, могутність і престиж, вона не мала б морального права на священність. Це боротьба за владу, за експансію, за наживу. Але боротьба за волю народу, за його визволення з-під ворожого чужинецького поневолення і тиранії, за свободу віровизнання, думки й слова, особистости, за здійснення Божої заповіді любови до ближнього і втілення Божого духу на землі — це, безумовно, священна боротьба. В тому сенсі вона відповідає законові й букві євангельської науки. Віра без діл мертва, тому принцип боротьби за високі національні й Божі ідеали є одним з найзнаменніших первнів філософії українського націоналізму.

В скарбницю українського націоналізму вклало свої духові цінності багато індивідуальних творців, ще з того часу, коли про відоме нам тепер поняття націоналізму не було й мови, від зарання віків до сьогодні. Ідеальна княжа людина митрополит Іларіон, автор «Слова про закон і благодать», князь Володимир Мономах, літописці, автор «Слова про Ігоревий похід» та інші — вносили патріотизм у кодекс національної честі. Козацька людина — від Байди-Вишневецького до Кальнишевського й Полуботка — вносила кличі: «За віру християнську, за землю прадідну, за вольності козацькі!» Іван Вишенський — проповідь «царства Божого на землі»; Гізель — візію про українців, хоробрих Яфетових нащадків; Григорій Савич Сковорода — науку про живе втілення етичної людини, достойної величних завдань; Мазепинство — ідею збройної боротьби, Шевченко — кинув громовий заклик до національного пробудження; Шашкевич — свідомість мовної, чуттєвої і віроісповідної споріднености; Франко — видіння каменяряського шляху, що провадить до мети; Міхновський — чітке національно-політичне усвідомлення мети української нації; Липинський — візію держави, Донцов — кування волі до чину й перемоги, Юрій Липа — історіо-філософічне поглиблення національного пізнання... Їх, творців, багато, це живі й мертві подвижники, що пробуджують націю, спрямовують її до досягнення заповітної національної мети.

Український націоналізм, маючи, природно, за основну точку погляду свою націю, все ж таки не обмежився виключно своїм політичним круго-

зором і не замкнувся в егоцентричному колі. Дозрівши в процесі національної боротьби, він творчо пов'язав свою долю з долею всього людства. Сьогодні на його бойовому прапорі найвеличніші гасла-ідеали, що коли-небудь могли присвічувати в історії людства. Ці кличі-символи, як вияв духовості української нації і втілення українського націоналізму, є, безумовно, найсвітлішим здобутком ідейного змісту двадцятого сторіччя: *«Воля народам, воля людині!»* Вже з цього зформованого пізнання видно глибинність і реальність українського націоналізму. Воля людини зумовлює волю народу, воля народу — волю народів. Без волі людини немає волі народу, без волі народу немає волі народів, і навпаки. Тут висловлена найбільша потреба всіх часів, тут прозирає суцільна пов'язаність долі людського роду. З цією ідейною і дійовою настановою, висловленою в кличі *«Воля народам, воля людині!»*, український націоналізм вийшов на вершини духовості. Тому можна висловити й непохитну віру в те, що хай би і цілий світ заприсягся проти українського націоналізму, то Бог буде з тими, хто присвятився достойній, чистій і святій справі, і дасть їм перемогу.

б) Універсальний ґрунт філософії українського націоналізму

Український націоналізм пов'язується з долею людства не лише своєю метою, що висловлена у змаганні за волю народів, за волю світу, що ще й досі частинно поневолений. Ґрунт, на якому виросла зі своїх власних фундаментів своєрідна будівля філософії українського націоналізму, також спільний, універсальний. Тут з'ясуємо основні риси цього органічного, загальнолюдського підґрунтя, з якого черпала життєдайні соки впродовж свого зростання і формування націоналістична філософія.

Зупинимось на проблемах пізнання, етики, суспільно-філософичної думки і релігійного духового напрямку, себто на галузях, що з ними співів свій проріст, утотожнив або на їх тлі оформив себе український націоналізм. За вихідну точку беремо вже раніше висловлене твердження, що філософія вийшла з релігії і своєю сутністю повертається або схиляється до неї.

Первісним завданням філософії було вести людину до мудрості Сотворителя, до Бога. Ця сама функція збережена й нині в християнській філософії, вона домінує і в інших філософичних системах, за винятком тих, що мають у своїй основі не ідеалістичний, а матеріалістичний принцип.

Ідеалістичний філософичний напрямок має свій початок ще в античній, зокрема в індійській та китайській філософіях, що проявили себе головню в етичній площині. І так, напр., у філософії китайського мислителя Ляо-тсе були поняття *чести і серця (тао)*. «Велика честь, твердив він, жити не для себе». Цінність людини, як члена суспільства, свідомого своїх обов'язків громадянина — це більш підкреслював Конфуцій. Він запровадив у свою етичну філософію культ предків, чим знаменна китайська філософія. Людина — це частина цілості, сама для себе нездумана. Цей погляд знаходить своїх визнавачів і в індійській філософії, тільки ж браманізм, закликаючи до пасивізму і зречення світу, а буддизм — до прийнятого згодом грецькими циніками і розвинутого потім Шопенгауером принципу *«не хотіти»*, «нічого

не бажати», — бачать людське призначення лише в потойбічному світі, а Конфуцій окреслює його головню в межах земного буття. Конфуцій не метафізик, а тільки етик і своє завдання бачить у конкретній площині: в піднесенні підупалої моралі своїх сучасників.

Ідеалістична філософія запускає коріння у Греції. Першість душі, як активного принципу, супроти тіла, пасивного, характеристично підносить Пітагор. У практичному реалізуванні своєї філософії він застосовує аскетизм, завданням якого є, на його думку, ще за тлінного життя людини очистити її душу. Мотиви скептицизму, прагматизму, релятивізму (людина — міра всіх вартостей) і нігілізму («Бога немає») — внесли вперше в оформлену філософічну схему грецькі софісти: Критій, Протагор, Горгій. Деякі з їх тез, особливо про «право сильного», в часи ренесансу античної духовости в Італії розвинув майже до досконалости Н. Макіавеллі, передвісник пізнішого імперіялістичного націоналізму Наполеона, Гітлера, Муссоліні та інших. Тут «добре все те, що служить своїй нації». Прославлений у добу імперіялізмів погляд, що «мета освячує засоби», був насправді щоденною практикою грецьких софістів і залишився таким у визнавців подвійної моралі всіх часів. Загальну деморалізацію в площині віри і обичаїв, що виникла із вчення софістів, зупинив великий учитель людства Сократ. Сумішці зматеріялізованих і дочасних «чеснот» софістів, що виявлялись у «силі» й «інтелекті» людини, а які спроможні зробити людину великою, могутньою і славною», Сократ протиставив духові й вічні чесноти — добро і честь. Пізнавши суть добра, людина буде змагати до чину, під яким Сократ розуміє честь. Мета життя, згідно з наукою Сократа, є блаженство, хоч не те матеріяльне, як його загально розуміли. Добро і честь — дороговкази до справжнього блаженства. Людині треба дбати про вдосконалення свого духу, вона мусить насамперед основно пізнати себе саму, а це пізнання поведе її в правильному напрямку. Сократ є одночасно предтечею віри в єдиного Бога і за свій монотеїзм гідно прийняв і кару смерті.

В площині етики зосереджується і філософія великого учня Сократа — Платона, найдовершенішого представника й основоположника ідеалістичної філософії, як довершеної системи. Переконавання в самостійному існуванні ідеї — це ядро Платонового ідеалізму. Подібні до Сократових і два знаменні первні Платонові філософії: добро — найвища ідея, ідеал світу, краса — найвірніший відблиск ідеї добра. У своїй етиці Платон розрізняє чотири чесноти: *мудрість* (софія), *мужність* (андрея), *мирність* (софрозіне) і *справедливість* (дікойосіне). До цих чотирьох чеснот, він додає ще й п'яту: *побожність*.

В суспільній площині філософії Платона найкращому розвитку цих чеснот сприятиме держава, якою мають керувати наймудріші й найдостойніші, а кожний громадянин повинен бути на своєму місці, сповняти питому його природі і характерові ролю. Свій погляд про т. зв. ідеалістичний комунізм, громадську спільнотність у всіх функціях і елементах держави Платон згодом оцінив як утопійний, нездійснений. Здорова держава, на думку Платона, мусить бути самовистачальна й неімперіялістична. Імперія-

лізм — це недуга. Ідеальна Платонова держава така, в якій правлять філософи (себто, в якій є первні мудрости, правди, думки), яку захищають вояки (первні чести, мужности, порядку), а всі інші справно виконують свої суспільні функції (ремісники, купці, селянство та інші суспільні верстви, в даному ділі досвідчені). Найліпшим суспільно-державним устроєм Платон вважає аристократичний, володіння найшляхетніших, при чому вказує на небезпеку від загально-народного володіння, а ще більшим лихом вважає панування юрби, вулиці. Поняття т. зв. платонічної любови завершене в переконанні Платона, що душа тужить за ідеєю, за її первопочиним у душі, тому людина, кожна зокрема і всі загально, знаходить своє просвітлення і вивершення в ідеях добра й краси.

Коли ідеї Платона первинні, самостійні, виступають поза речами (трансцендентність ідей), то Арістотель, його учень, обмежує суверенність ідей, визначає її роллю лише у формуванні матерії і вірить у первинність матерії у всесвіті; матерія-буття у класифікаційній схемі вартостей в Арістотеля є на нижчому ступені, а ідея-форма — на вищому. Ідеї в Арістотеля іманентні, в речах, а не відокремлені від речей.

Арістотель, щоправда, поширив засяг філософії, зокрема в площину логіки, теорії пізнання, розчленування філософії на окремі ділянки знання, але, порівнюючи з Платоном, філософія Арістотеля безумовно втратила на глибині й шляхетності думки. В етичному пляні («Никохомасова етика») в Арістотеля кожна річ добра, коли служить своїй меті. В політичному аспекті Арістотель вважає за найкращу форму правління державою конституційну монархію.

Після смерті Арістотеля настає ступневий занепад філософії, зокрема його напрямку, аж до стадії, коли вона перевтілюється в нефілософичну форму різномірних дисциплін науки. Етичний момент, що потрохи зовсім щезає з післяарістотелевої філософичної системи, доходить до голосу щойно пізніше, а саме — в стоїтичному напрямку філософії. Віссо стоїцизму є погляд, що Бог є внутрішньою творчою природою, що доля керує всесвітом; все у світі відбувається так, як мусить бути.

Стоїчна наука внесла провідну думку про горду й незламну достойність особистості і про моральний закон безумовного виконання індивідуальних та суспільних обов'язків. Прикладом свого життя, як у класичному випадку Марка Аврелія, стоїки підтверджували здійснення своєї духовної настанови, що виявлялась у суворій аскетичній моралі та знеоціненні матеріальних дібр.

Філософія римського стоїка Сенеки, подібно як колись етичне вчення Конфуція, націлена на виправлення підупалої тогочасної моралі та піднесення суспільних обичаїв на питомий давньому Римові рівень чеснот. Цей духовий напрямок проходить провідним мотивом у мисленні пізніших чільних моралістів, він відіграє теж свою роллю і в етичному змісті ідеологів українського націоналізму, але з тою різницею, що тут наголошується не принцип долі, а принцип волі.

На думку Плутарха, що теж стояв на позиціях стоїцизму, в розбудові римської імперії заважила куди більше доля або фортуна, ніж саме поняття загальновідомих римських чеснот. Але стара римська приказка каже, що «сміливим сприяє щастя» (Фортес фортуна адюват!), себто — вольовий елемент тісно пов'язаний з поняттям римської «фортуни». Треба відмітити, що стоїцизм підготовив безпосередньо ґрунт християнству, хоч згідно з духом тодішньої панівної релігії поборював християнство, як антидержавну релігію.

В головних рисах сучасна християнська філософія збереглася ще такою, як бачимо її у філософській системі св. Томи з Аквіну. В основу томістичної філософії лягла Арістотелева наука про пасивну матерію і активну форму, як діючий принцип. Матеріальна дійсність є фактом, твердив св. Тома, її можна повністю пізнати. Душа, каже він, є основним формотворчим принципом усіх проявів життя. Принцип активного мислення (розумна душа) є суттєвою формою людського тіла. Він з'ясовує, що людська душа безтілесна, себто чиста, нематеріальна форма і як суто-духова субстанція вона незалежна від матерії. З цього виникає і її незнищенність та безсмертність.

Між знанням і вірою ніколи не може бути суперечностей, каже св. Тома. Він зокрема займається первнем правди. Правда може бути лише одна, тому, що вона походить від Бога. Християнська правда є, може, й понад-розумова, але не протирозумова. Розумові Тома дає першість перед волею. Інтелект, на його думку, досконаліший від волі.

Томістична наука про душу й пізнання наскрізь інтелектуалістична. Тома, арістотельянець, всупереч Платонові та св. Августинові, що наголошують активний характер людського пізнання, покликаючись на Арістотеля підкреслює пасивний, сприймальний характер пізнання, свідомості. В пізнанні він бачить подібність пізнавального суб'єкту з пізнанням об'єктом, образове схоплення дійсності. На питання, як осягаємо пізнання, Тома, подібно як Арістотель, відповідає, що через досвід, а не з допомогою участі в Божих ідеях, як твердив Платон. З того видно, що Тома емпірик.

Сократове «пізнай себе» виходило з зовсім протилежних передумов. Пізнаючи себе, людина відтворює в собі оце найкраще, що вже було, що дане їй у самих засновках, що його ще не зіпсула зустріч із світом. Пізнати себе — це віднайти себе, «пригадати» собі своє краще «я». Пізнання — своєрідне «пригадування» духового змісту, що іманентний у кожній людині.

На цій самій позиції стоїть і великий церковний отець, св. Августин, що не розумово, а горінням серця, всією своєю іраціональною волею шукав і знаходив контакт із Богом і в тому сенсі запліднив ціле середньовіччя. «Пізнай себе, людино, а пізнавши своє «краще я», пізнаєш Бога» — вчив св. Августин.

Схоластична функція філософії — служити виключно середником для теологічної мети, досягнула в Томі з Аквіну свою найвищу точку. Для Томи, як і для Арістотеля, питоме порядкування, розрізнювання, групування і класифікування зрізничкованого по ступенях вартості. Томістична

філософія більше звернена на духово-науковий і соціально-науковий світ. Зокрема звертає увагу Тома на довкільний світ проявів, у моральному напрямку — на державу. Людина віднаходить себе всеціло в підпорядкуванні державі. Тут відразу підсувається Арістотелеве поняття про людину, як про суспільне ество («зоон політікон»). Підпорядкування людини зумовлює державний порядок, чим більше спрямована чеснота людини в напрямі загального добра, то тим вищої вона якості. Томістична наука про державу йде за Арістотелевим зразком, лише з деяким узглядненням «Цівітас Деї» св. Августина. Конечність підчинитися владі, суспільному авторитетові — для Томи безсумнівна. Особисто, як і Арістотель, він симпатизує з монархічним державним устроєм, але якщо б запанувала тиранія, найгірша з усіх форм правління, то — на думку Томи — нарід повинен зносити її терпеливо, щоб, бува, до гіршого не дійшло.

Як побачимо далі, раціоналістичні й досить детерміністичні погляди Томи в багатьох випадках ідуть у розріз з філософією українського націоналізму, в якому, наприклад, немає місця для такого погляду, щоб терпіти зло чи потурати злові. Теж і в питанні ідей, пізнання, волі, активності, свідомості, погляди Платона і св. Августина ближчі природі українського націоналізму, ніж погляди св. Томи. В питанні «свободи волі», наприклад, всупереч поглядам св. Августина, який каже, що людині дана свободна воля діяти добро або зло, Тома вважає, що саме «свобода волі» є передумовою моральної дії, себто — моральною є кожна дія, що вмотивована свободою волі. В цьому Тома вже близький до детермінізму. За Томою і непротивлення злові, коли немає свободи волі, є моральною дією. Для спасення томістична філософія вимагає від людини, щоб вона вірила, бажала і знала, що повинна чинити. Чотири грецькі головні чесноти — мудрість, мужність, уміркованість і справедливість у томістичній етиці збагачуються ще й трьома християнськими: вірою, надією і любов'ю. Розум у томістичній системі є чи не найважливішим первнем, він для людини є природою, тому те, що проти розуму, є й проти людської природи. Людський розум, завершений пізнанням правди, має керувати волею, — така формула Томи ідеального мотивування людських учинків.

Філософії українського націоналізму питома функціональне скерування до джерел, у даних аспектах не до Арістотеля, а до Сократа, Платона, не до св. Томи, а до св. Августина, якщо йде про впливи духовості отців церкви. Не суто раціональні, а вольово-розумові, навіть іраціональні елементи відіграють провідну роль у філософії українського націоналізму. Не переконання про матеріально-духове чергування елементів у бутті, а відворотний порядок, подібно як у Платона, згідно з його поглядами, що дух — це дійсність, матеріал — це ілюзія. Взагалі ж, християнська філософія відбилася на змісті українського націоналізму не в питанні метафізики чи буття, а в питоменній собі релігійній площині. Якщо йде про духовість поза рамками есхатологічно визначеними, то український націоналізм має свої власні світські філософічні фундаменти, на яких будується суспільна свідомість людини і національно-державне вивершення народу.

З падінням середньовічного автократично-фєвдального ладу пробудилась у людини нова свідомість на ґрунті ренесансового світогляду, ступінево наступало і відділення суто-духовних сфер від світських у суспільній організації.

Наука Макіявеллі, батька новітньої політичної думки, про панівні до-часні, а не надприродні вартості в бутті людини, такі як велич, могутність, слава, — почалася практикувати впродовж віків у моральній і світоглядній площині, в індивідуальній і міжнародній сфері. Принципи макіявеллізму діють і тепер, на що вимовно вказує злочинна практика московського більшовизму, як і засвідчували його живучість нещодавно неморальні, протигуманні дії націонал-соціалізму. Проте й Макіявеллі не приховував того, що релігія є коначна в житті народу з огляду на здоров'я і розквіт держави. Макіявеллі одночасно був чи не першим новітнім націоналістом, віддаючи свою палку любов рідному краї, себто Італії, і ради її добра та величі не завагався придумати для свого символічного «Князя» найдрастичніші міри державної санації (оздоровлення). З побудованого на основі поняття «право в силі» абсолютизму європейських держав (знаменний тут вислів Людовика XIV-го: «Франція — це я!»), що приніс безоглядне панування великих потуг і упривілейованих суспільних клас, підкоривши собі цілі народи і власні суспільства, — народилася з черги пекуча свідомість потреби визначити права людини. Французька революція, окрилена гаслом «Свобода, рівність, братерство», проклямувала, щоправда, права людини, але швидко наступила реакція, з прямими наслідками анархії — владою сильної людини, макіявеллівського втілення «Князя», Наполеона Бонапарта. Наполеонівська доба скупала в крові не лише людину, а й цілі народи. Доточасний порядок вийшов із рівноваги, а з хаосу ідей почала щораз чіткіше вилонюватись одна, всеохоплююча ідея національної волі.

Новітній націоналізм датується з другої половини 18-го сторіччя, і з того часу, впродовж 19-го сторіччя, постійно зростає на силі, осягаючи вершкову точку в нашій добі. Остаточно націоналізм оформився в ідею-силу, що виповнила ум і серце людини новим духовим змістом — усвідомленням національної самобутності і особливого покликання свого народу в майбутньому. Націоналізм став поштовхом до перетворення цієї нової свідомості у діла і організовану дію. Він став ніби політичною релігією, в центрі якої знаходиться своя нація, як спільність власної моралі, обичаїв, мови, раси, території і інтересів.

Власна національна держава — безпосередня мета націоналізму, розглядається як ідеальна форма політичної організації нації, а державна національність, як джерело всієї культурно-творчої енергії, суспільного правопорядку й економічного добробуту. Історія доводить, що власне іраціональні, романтичні духові засновки націоналізму, а не суто розумові, реалістичні концепції, є тою основною погінною силою, що революційним шляхом приводить нарід нарешті до реалізму національно-державного життя.

Типовий хід думок американського патріота Генрика Патріка, висловлений словами: «Невже життя таке дороге, а мир такий солодкий, щоб їх проміняти за кайдани неволі», — був одним з передвісників американської

революції. Таким же способом змобілізував німецький романтизм національну волю німецького народу скинути з себе наполеонівське ярмо чужинського завоювання, промовляючи устами своїх мовців, наприклад, Арндта: «Там є свобода, де жити можна так, як хороброму серцеві до вподоби, де згідно з обичаями, способами й законами батьків живеться; де ніякі чужі кати не наказують тобі, а чужі погоничі не поганяють тобою, як домакою поганяється худобу...» (цитата з Арндтової «Любови до батьківщини»).

Коли раціоналізм — це з правила пануюча інтелектуально-духова система державних націй, із усталеним порядком речей, з інстинктом зберігання, законами і функціональністю державного апарату, то поневолені народи, без винятку, у своєму змаганні до національно-державного життя керуються іраціональними, духово-вольовими, революційно-творчими поштовхами. І це зовсім виправдане. Народження нового твору, вимагає насамперед акту творчої волі, за чим наступає суттєва зміна існуючої попередньої форми. Не тільки змагання-боротьба, а вже навіть бажання поневоленого народу творити своє власне національно-державне життя, є несприємливе для раціоналістичного світогляду.

Тоді, як комплекс кавзальности (причиновости) і матеріялізації державно-творчого процесу лежить у суто-іраціональній полосі, наслідки процесу — національна держава, новий твір, — стають доконаним фактом і раціональною дійсністю.

Такий, у своїх головних рисах, універсальний ґрунт, на якому покладено основи філософії українського націоналізму.

г) Розвиткові риси філософії українського націоналізму

Спізнено, але неминуче вийшов на світову сцену й український націоналізм, що спочатку проявлявся в суто-неполітичних формах. Його типічним передвісником були Костомарова «Книги биття українського народу», що мають характер *євангелії української національної правди*. Завданням цих «книг» було піднести національну свідомість і гідність українського народу. «Лежить у могилі Україна... Але голос України не затих... І встане Україна зі своєї могили... І буде непідлеглою річчю посполитою... І тоді скажуть усі язика: От камень, него же не берегоша зиждуущі, той бисть во главу угла» (Камінь, що на нього не звертали уваги і відкинули, став угольним каменем).

Філософічні основи для почуття особистої і національної гідности та самобутности бачимо в системі думок великого нашого філософа Григорія Савича Сковороди. Із Сократового «пізнай себе самого» Сковорода розвинув питому для українського ґрунту й народу філософію пізнання, метафізику й етику. «Будь собою», «кожний на своєму місці...», «черепасі — плазувати, орлові — літати, не навпаки...», «одні вроджені весті, інші — за ними йти...» Філософія Сковороди в цілому — це духовість героїчного активізму, а не пасивізму, як це неправильно часто її інтерпретували. Головна мета людського життя, «голова людських діл», як каже Сковорода, це дух

людини, думки, серце. Правдиве призначення людини є в ній самій, а не поза нею. Внутрішня, невидима й незбагненна, метафізичного характеру істота, сутність чи ество, Сковородине *»Трисоняшне Ество«*, *»символ символів«*, це та Божественна сила, метафізична основа всього світу, що його називаємо зовнішньою природою. Усвідомлення цього внутрішнього світу (не фізіології, не похоті, не змислів, а духової гармонії) веде людину до притаманного їй чину в особистому бутті та історії, чим вона осягає своє щастя і спасення. Чин без Бога безвартісний, Бог наш у нас, в нашому серці. Пізнавши Бога, людина зливається з Богом, стає богоподібною.

»Пізнати себе самого« значить — віднайти в глибині свого кращого *»я«* найвищий голос свого духу. Сковорода у своїй філософській системі вийшов від Сократа і Платона, себто від первинності й автономності духу, активної свідомості, а не від Арістотеля з його первинністю матерії, функцією духу, як лише форми, й пасивністю людської свідомості. Сковороді великою мірою питома напружена воля здійснити своє завдання у світі. *»Будь собою!«* *»Світ ловив мене, але не спіймав!«*

Духовість Сковороди залишиться зразком здійсненого особистого ідеалізму й хороброї, суспільно-зумовленої боротьби за нові правди і духове пробудження народу... Гоголева свідомість почувань і емоцій — *»як ключа до істини«*, *Кулішеве* поняття *»глибокого, таємного, невідомого серця«* — як сутності й ідеалу України, *Шевченкове* *»ми віруєм Твоїй силі і духу живому«*, *»Правда оживе, надхне, накличе нове слово... і люд окрадений спасе«*, *Франковий* *»вічний революціонер — дух, що тіло рве до бою, рве за поступ, щастя, волю...«* — весь цей ідейний зміст філософії животворного духу нації є безсмертною спадщиною нашого найглибшого національного мислителя Сковороди.

Але назріла пора, щоб з площини думки український націоналізм вийшов у площину дії. Духово-політичні основи під революційні дії українського націоналізму завдячуємо головню провідній постаті українського національно-політичного відродження — *Миколі Міхновському*. *»Смерть політичну, смерть національну, смерть культурну«* приготують українській нації її вороги, кликав на сполох Міхновський. А в своєму національному *»вірую«* він проголошує *»Одну, єдину, нероздільну, вільну, самостійну Україну від гір Карпатських аж по Кавказькі«*. Для цього необхідна революційно-політична боротьба цілого українського народу.

Щоб здобути велику визначену мету, потрібні якостеві вартості, що їх старався зформувати *Вячеслав Липинський*. Державну незалежність, на думку Липинського, може здобути тільки така нація, якої провідна, войовнича верства настільки хоче своєї власної влади, що вона, супроти чужоземного напору, вся, без різниці переконань, солідарна. Організуючими, конструктивними, державно-творчими елементами Липинський уважає честь, вірність, послух проводові, суспільну дисципліну, ідейність, національну волю до чину.

Вже з самого початку український націоналізм зустрівся з гострою реакцією деяких, головню соціалістичних і матеріялістично наставлених

прошарків власного суспільства, напр., у постаті еволюціоніста-соціаліста Михайла Драгоманова, і — самозрозуміло — з боку чужих національних противників українського націоналістичного світогляду, себто ворогів української державности. Очистити на ідейному відтинку український ґрунт від буряну неукраїнських матеріалістичних доктрин, поглибити світоглядні основи, викристалізувати націоналістичну ідеологію — випало на долю ідеолога українського націоналізму, *Дмитра Донцова*. Проти утопізму, примітивізму, провансальства своїх малоросійських земляків, Донцов поставив безкомпромісовий принцип волонтаризму, волі до життя і здобуття державности українській нації. Проти зазіхань московського імперіялізму він поставив українську політично-визвольну ідею монолітного протимосковського фронту. Як основні вимоги українського націоналізму Донцов ставить: зміцнювання волі до життя і боротьби, до здобуття влади, до усвідомлення кінечности чину. Не реалізм і раціоналізм, а романтизм і іраціоналізм, себто елементи почувань, моралі, фанатизму, героїзму, віри в ідею, національного патосу, мають бути силовими факторами націоналізму, а творче зусилля ініціативної меншости, провідних людей, — його порядкуючим органом.

В площині етики, покликаючись на дух нашої лицарської давнини, Донцов ставить не матеріальні вартості, такі як добробут, достатки, приземність, а вартості моральні, відповідно змодифіковані Платонові чесноти: віру, мудрість, шляхетність і мужність. Хрест, меч і серце — символи донцовського націоналізму. Донцов, як націоналістичний мислитель-мораліст, не міг поминути і первинних джерел етики й моралі китайського типу (Конфуція, зокрема культу предків), грецького (Платонові ідеї) і християнського (апостольство віри).

Обмежені рамки нашої статті не дають можливості з'ясувати своєрідні питомі внесення у філософію українського націоналізму й інших важливих наших індивідуальностей-мислителів. Наприклад, історіософія і мотив призначення України, з її символічними національними єдностями (організації, історії, майбутности, раси) *Юрія Липи*, містика народу й духу нації *Юрія Русова*, споріднена з поданням вище — законність України в ролі твердині миру й порядку, сторожа на великих світових дорогах, заборона проти періодичних вибухів вулкану в Азії *Володимира Шаяна*, ідея втілення революційної думки в чин у творчості передових національних поетів-філософів (*Леся Українка*), а зокрема *Ольжичеві* уточнення: «Вибух зголосить наш прихід», «Держава не твориться в будучності, держава будується нині...», та багатогранні внесення інших сучасних націоналістичних політиків-ідеологів, чия праця, покищо, у формотворчій стадії або виходить поза рамки цього нарису.

М. МУХИН

З ЖИТТЄПИСУ АКАДЕМІКА А. КРИМСЬКОГО (Продовження, 2)

IV. НЕЗАБУТНІ ПРЕДКИ

Слід присвятити трохи більше уваги і згаданям у споминах А. Кримського *Арабажинові й Тучапському*, тим більше, що їх обох так чуло й докладно згадав Ісаак Мазепа у своїх працях «Підстави нашого відродження» (т. I) та «Україна в огні й бурі революції» (т. III).

Арабажин ще 1885-го року, на студентській лаві, склав водевіль із життя тогочасної української інтелігентської молоді в Києві п. з. «Поперед спитайся, а тоді й лайся» (в-во Басіна, Київ 1885). В цьому водевілі одна з дійових осіб висловлює такі, цілком у дусі драгоманівських поглядів дотримані, думки:

«Шевченко, ну, я його не поважаю. За одне тільки йому й увага, що писав рідною мовою. А чоловік він був зовсім неосвічений, любив жіночу компанію. Не любив читати й не читав навіть Карла Маркса, Сен-Сімона і Фур'є, ну, так яка ж із його творів користь народові? ... Хіба це визволить його з тяжких обставин економічної підлеглості? Народові треба справжньої праці, хліба»¹.

Приблизно, це саме читаємо чи не на кожній сторінці знаного протишевченківського памфлету Драгоманова: «... Але ніякого пляну праці й життя не бачимо ми в тому, що розказують нам близькі приятелі Шевченка про літню пору його віку, — бо не було в нього ніякого систематичного погляду на життя і працю, який дає тільки систематична наука»².

Такі самі обскурантські, злісно наклепницькі вибрики оздоблюють пізнішу статтю Арабажина в соціально-демократичнім журналі «Вільна Україна» (1906 р., кн. 1-2):

«Було б великою шкодою, коли б ми замінили ясні, широкі ідеали нашого часу неясними поетичними думками та мріями Тараса, що раз-у-раз хвилювалися, мінялися... Світогляд Шевченка дуже плутаний і неясний, його твори носять на собі всі змішані докупі елементи народної душі з її романтичною поезією, з її історичними пережитками. Суперечностей у поезії Шевченка багато, тому-то, може, кожний і втішається у його творах тим, що ближче йому до серця. Українського пана не може не вражати та велика небувальщина, яку вигадав поет, яка довгі роки дозволяла сидіти панові заплічцями очі й, не дивлячись на справжнє життя, твердити про

¹ Марія Веренштам-Кістяківська: «Українські гуртки в Києві в другій половині 80-их років». За сто літ, т. III, стор. 212.

² М. Драгоманов: «Шевченко, українофіли і соціалізм», Львів, 1906, стор. 38.

мужицький добробут, покликаючись на гарну, але нереальну ідилію «Садок вишневий коло хати», де повному щастю та супокую сім'ї шкодить хіба тільки один соловейко. Може й який-небудь жандарм, готуючи на Великдень погроми «жидів» та інтелігенції, згадував собі Гайдамаків, наспівуючи від щирого серця: «Ні жида, ні ляха, ні ляха, ні жида»³.

Наведені слова духовного провідника Ісаака Мазепи проф. Арабажина є лише вільним переказом хоч би деяких уступів корану Драгоманова, де теж глузливо-ненависницьким тоном осуджується Шевченка з височин москов-фільських та інтернаціональних поглядів:

«Живучи серед москалів-солдатів, таких же мужиків, таких же невольників як і сам, Шевченко не дав ні одної картини доброго серця свого «Москаля», а які ми бачимо в інших висланих, напр., у Достоевського; москаль-мужик, відданий паном у солдати, малюється у Шевченка таким, що споминає свою милу тим, що «така ухабиста сабой и меньше белой не дарила» («Не спалося, а ніч, як море», 1847). Порівняйте, як те саме намальоване у Некрасова («Агароднік»), або й у Шевченка там, де він виводить не москаля, а свого українця («Петрусь»). Москаль для нього і в 1860 році все таки тільки «пройдисвіт», як у 1840 році був тільки «чужий чоловік». Певно ж, що коли національні поети тільки так будуть говорити про сусідів, то важко буде справдитись бажанню, «щоб усі слов'яни стали добрими братами». Ось через що ми не думаємо, щоб Шевченко справді міг провести нас у «вільну сім'ю інтернаціоналізму»⁴.

Не менш класично вів драгоманівську лінію і Тучапський. На початку 1918 року, по першій навалі червоних москалів на Україну, київський «Літературно-Науковий Вістник» умістив кілька статей П. Смутка (Павла Стебницького), що — не зважаючи на довготривалу приналежність до школи Драгоманова — зумів зрозуміти справжній сенс цих подій і зробити з них одразу належні висновки. Тучапський натомість із великим, хоч спочатку ніби дбайливо прихованим, роздратуванням виступив на сторінках поважного соціал-демократичного журналу «Объединение» з запеклою критикою:

«Якби не ставитися до української справи і тим чи іншим способом до вирішення її, безперечно ніхто з поступово-думаючих людей не стане заперечувати права українського народу на розвиток своєї національної культури. З цього погляду існування українських журналів, що вносять свій уділ до загальної культурної скарбниці, можна лише привітати. Але, розуміється, залишається ще питання про якість тих овочів, які приносить недавно народжена (чи відроджена, не будемо за це сперечатися) українська культура. Коли вона просякнена духом шовінізму і духом національної нетерпимости, то навряд чи можна зараховувати її до активу всесвітньої культури, хоч би які інші осягнення її відзначували. Статті П. Стебницького і П. Смутка дуже характеристичні: вони розвивають одну й ту ж саму

³ О. Лотоцький: «Сторінки минулого», Варшава, 1933, т. II, стор. 136.

⁴ М. Драгоманов: «Шевченко, українофіли і соціалізм», Львів, 1906, стор. 67.

думку — про неминучість для України відокремитися від Росії, бо їх спільне життя зводилося до «панування московської півночі над українським півднем, народу східної культури і хижацької вдачі над народом європейської культури, нахилів та політичних ідеалів».

«І для Стебницького і для Смутка большевизм є ніщо інше, як «прояв московської національної особливості». На престол російської революції, каже П. Стебницький, засіли замість колишніх самодержавних большевиків, пролетарські диктатори-большевики... В істоті большевизм тим більше співкревний самодержавно, що вони обидвоє вирости з московського «національного духу». П. Смуток у своїй статті висловлює таку думку: «І от ми з вами дочекались найсвіжішої форми, в яку виллявся московський національний дух — большевизму... Большевики, відповідно до свого національного характеру, подбали одягти революцію в шати абсолютизму, а федерації надали централістичних форм».

«Наведеної цитати досить, пише Тучапський, щоб показати, в якому напрямку працює думка самостійних публіцистів ЛУВ. Це все та сама, давно відкинена наукою теорія «національного духа» і, зокрема, та сама «Духінщина», теорія «східного туранського походження москалів», проти якої так завзято і так переможно «пабедадносно» — в оригіналі статті Тучапського) боровся найвидатніший український (??) учений і суспільний діяч М. П. Драгоманов»⁵.

Павло Стебницький (псевдонім П. Суток, народився 1863-го, помер із голоду 1923-го року) тепер забутий, але це визначний діяч передреволюційної доби. Цікавий зокрема, як один з дуже нечисленних представників (якщо не одиниць) старого автономістичного напрямку, що під впливом подій 1917–1918 років хутко й одразу зрозумів марність та помилковість надій «на поступових москалів», так старанно виплеканих Драгомановим. Про це свідчать і обговорені Тучапським статті Стебницького в «Літературно-Науковому Віснику» (1918 р.), а також, і зокрема, рецензія Стебницького на одну з брошур Д. Донцова (здається, «Сучасне положення нації та наші завдання», К. 1918), де Донцов своїм незмінним звичаєм цілком реально дивиться на Москву, від якої для України не сподівається нічого доброго. Ця рецензія Стебницького була вміщена на сторінках київського бібліографічного часопису «Книгар». Стебницький коротко, але разом із тим вичерпно й рішуче зазначає, що перебіг історичних подій дав радію всім антимосковським твердженням Д. Донцова, а не теревеням його численних опонентів...

Але вернімось до Тучапського. Значно пізніше в одній своїй, вже «українській», себто лиш назверх українською мовою писаній, статті Тучапський із щиро московським захопленням подає знану заяложену Шапова-

⁵ З рецензії Тучапського на перше півріччя «Літературно-Наукового Вістника» за 1918 рік, уміщеної на сторінках меншевицького журналу «Объединение», ч. 3-4, листопад-грудень, стор. 261-262.

лами «самостійницьку» цитату з «Листів на Наддніпрянську Україну», яка серед т. зв. драгоманівців і досі уходить за доказ того, що їх пророк не був засадничим ворогом української самостійності.

Отож Тучапський писав за Драгомановим: «В принципі, не тільки нація чи плем'я має право на осібну державу, а навіть усяке село. Єсть же й досі посеред Італії республіка Сан-Маріно. Схотіли дві часті Апенцелю поділитись на осібні півкантиони і живуть собі так, то чому б не то Україні, а навіть Миргородові й Сорочинцям не бути осібними державами, щоб вони схотіли того і мали силу поставити на своєму».

Але у протилежність до О. Бочковського, І. Мазепи та П. і Б. Феденків, Тучапський таки добре відчуває і розуміє, що це все означає: він цілком слушно дає до цієї цитати влучний і правильний коментар: «Не можна не спостерегти певної іронії в цьому принципіальному допущенні можливості для Миргороду й Сорочинців стати осібними державами. Справді, і для всієї України, а не то для Миргороду й Сорочинців, Драгоманів не бачив ніякого ґрунту для державного сепаратизму»⁶.

В. Дембо, автор передмови до спогадів П. Тучапського («Из пережитого», Одеса, 1923) зазначає, що Тучапський «при всім своїм марксизмі дуже багато завдячує і Драгоманову». У наведених нами уривках ця залежність відразу кидається в очі.

У. КРИМСЬКИЙ ЩЕ ВОРОНИТЬ УКРАЇНСЬКУ ФОРТЕЦЮ

Було б надто обтяжливо подавати ширші цитати з дальших спогадів чи сповіді Кримського. Проте слід коротко переповісти їх у найістотніших рисах його ж таки власними словами.

«Із Звенигородки я влітку того ж 1890 року не залишав листування з галичанами. Ідеї «Народа» аж надто були для мене близькі, а редактор М. Павлик так любо притягував мене своїми листами, що я із Звенигородки — таки послав до «Народа» дві свої сходознавчі статті. Але думка про Драгоманова і його ролю, як можливого підкупного агента, мене мучила. Щось запитати в Павлика я не зважувався: розумів, що навіть мій запит буде для нього невимовною кривдою. А от з листа іншого галичанина Василя Лукича (Вол. Левицького), що в кінці літа взявся редагувати «Зорю», я несподівано підловив ноту, яка ще тяжчим каменем лягла мені на душу».

«Коротко: ролю Драгоманова для настроїв галицьких радикалів В. Лукич витолкував негативно. Лукич ставив радикалам за зле їхню сліпу, безоглядну покірливість супроти Драгоманова. Бо це — писав він — виходить на явну шкоду українства... Надмірно русофільська Драгоманова проповідь робить те, що навіть та галицька молодь, яка вже твердо була стала на українському ґрунті, починає наворачтатися до «Червоної Руси», до її язичія... Я після таких листів відчував, що хоч «Народ» зостається для мене симпатичним органом, але проти особи Драгоманова в мене починає клекотіти щось дуже вороже. А коли восени того 1890 року вернувся із Звенигородки

⁶) «Україна», двомісячник українознавства, Київ 1926, кн. 2-3.

до Москви та одержав од Олександра Барвінського повідомлення, що «Правда» поновлюється і запрошення дописувати до неї, то мій недобрий настрій різко позначився на моїм осіннім дописі до «Правди».

Темою для допису я вибрав московське студентство... Я зміг тоді побачити цілу низку всяких активно-політичних діячів студентського підпілля... Я мусів їх принципово шанувати, а разом з тим мені справляла прикре враження їхня особиста велика неосвіта та густо-часто вражав і природний недорозум. А вже щодо української справи, то я бачив у них повне її нерозбирання, коли не зовсім рішучу ворожнечу, то в кожному разі зарозумілу байдужість та холодність. Крім цих (ідейно очевидно найкращих) представників московського студентства мав я часту нагоду говорити і з студентами іншого типу... що були студентством все ж політично-лояльним, навіть патріотичним, і казали, що в справах політики і моралі вони «реалісти», а не «мечтателі»... Вони добачали тільки в самодержавності всю силу і благо Росії... Так ото свої враження од московського студентства (не радикального, а другого типу, бо про московських радикалів я думав писати пізніш), я й описав у кореспонденції до «Правди» (жовтень, 1890) — й іронічно докинув: «Напевно однак п. Драгоманів ухитриться одшукати в усьому цьому верх поступу, до якого українцям ще далеко»... Далі в тім дописі я торкнувся факту, що «Правда» після перерви знов виходить у світ, бо нам патріотична преса потрібна... «Але що ж! Наші космополіти не хочуть зрозуміти ваги патріотичного читання!»

Мій отой жовтневий допис «Правда» надрукувала в жовтневій таки книжці, а разом із тим умістила і давніший мій допис із 17 травня з запитанням до Драгоманова.

Драгоманов не одразу озвався, але за нього обурився Павлик у «Народі»... Надрукував у ч. 22 «Народу» (15 листопада 1890) таку свою «Правді» відповідь:

«Редакції «Правди» ві Львові. Ми мали б дещо відповісти на «допис з Москви», поміщений в останньому випуску «Правди», та там немов якась чужа рука повставляла такі брехливі та глупі уваги про Драгоманова і т. ін., що ми би не шанували себе й Драгоманова, якби на таку писанину відповідали. Ми — за критикою, навіть острою, та не за необразованістю. Такою «українською культурою» не побореш «російської некультурности».

VI. ПАВЛИК ЗБИВАЄ З ПАНТЕЛИКУ ОВОРОНЦЯ РІДНОГО КРАЮ

Павлик своїм явно несправедливим капральським випадом в обороні свого шефа, зовсім прибив уже й без того спантеленого Кримського: він ретельно виконав свою роль драгоманівського «тотум фацьки», як кажуть у Львові. Але варто зазначити, що сам Павлик у глибині свого ества був самостійник і на деякі важливі справи дивився не крізь москвофільські окуляри Драгоманова, а цілком реально — українськими очима.

Так у листі Павлика до Драгоманова з кінця червня 1885 року, раптом зненацька читаємо таку сповідь і таке передбачення: «Оце в мене не раз зривавсь щодо України сепаратистичний рух, а тепер він тимпаче розвивається. Гірко тепер Україні та не солодко буде в зв'язку державним росій-

ським і при конституції, де її всякі сейми та деруни задавлять... А тим часом мені здається, що якби просто натиснути між народом на те, що, мовляв, попробуємо... самі робити в своїм краю новий, козацький лад, а то найперше економічний — то мені здається, що скорше так збудив би в самім народі силу до самостійного життя. До політичної боротьби задля того, щоб у Росії були панські та багатирські сейми — українського народу певно не підійметься»⁷.

26-го липня того ж року Павлик був примушений звітувати Драгоманову: «Франко радий казати: я задля вас двох з Драгомановим не піду проти цілої України».

До речі, у наведеном вище уривку з листа Павлика міститься коротка, але розтрощуюча критика цілого «визвольного» плану Драгоманова, саме перед тим свіжо викладеного московською мовою у витворі «Свободны Союз — Вільна Спілка» (Женева, 1885). І, може, саме у відповідь на ці нечувані прояви непошани, крім того й недовіри, до «зв'язку державного російського», Драгоманов ухопився за перо і настрочив довгого, аж на 15 сторін друкованого тексту, листа, в якому ґрунтовно й докладно згадавши про всі недоліки, гріхи та вади Павлика, заповідає вкінці цілковите зірвання з Павликом. Але не судилося цій гострій відправі дістатися Павликові на руки одразу. Написавши цю ноту про зірвання дипломатичних зносин, Драгоманов отямився, пригадавши, що як то буде йому далі самому без цього вірного «тотум фацьки», і поклав її між своїми паперами. Аж по упливі чверть століття Павлик, розгортаючи папери Драгоманова, знайшов цей витвір свого шефа — і сумлінно надрукував його на сторінках «Переписки», додавши примітку, що це чернетка ненадісланого листа з кінця червня 1895 року.

В такому самому самостійницькому тоні писав Павлик і значно пізніше: «А що ж буде при заведенні в Росії «конституційного ладу», коли російській Україні прийдеться мати діло з десятками мільйонів московсько-російських орд, — усіх партій, від чорносотенної, аж до соціально-демократичної, — мільйонів закочих централізмом та ворожнечею до волі неофіційних націй, а особливо нашої, української... Та вони просто розтопчуть Україну так, що не можна буде пізнати, де вона була. Одне спасіння: вирватися з царства напії пропащости, відділити і відгородити українську землю від Росії — якнайшвидше. За всяку ціну, поки ще час»⁸.

Отже, в ґрунті речі, тогочасні думки та почуття молодого Кримського напевно не були чужі й Павликові. Але з «песього обов'язку» супроти Драгоманова Павлик мусів люто загарчати на Кримського за образу «масштату» Драгоманова. Це одна дрібна, та вельми проречиста ілюстрація до того, як виразно і швидко діяли всі частини драгоманівської машини для «модерної москалізації».

⁷ Переписка Павлика з Драгомановим, т. IV, стор. 393-394, Чернівці, 1909 р.

⁸ З передмови Павлика до «Пропащого часу» Драгоманова, Львів, 1909, стор. 7.

VII. МОРАЛЬНЕ ЗАЛОМАННЯ — ТА КАПІТУЛЯЦІЯ

Далі Кримський зазначає, що одержавши 22-ге число «Народу», він «покривдивсь, але ще не засоромився вкрай».

Саме тоді йому пощастило прочитати брошуру Черкезова «Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими социалистами» (Женева, 1882, стор. 64). Грузин Черкезов, один з учасників замаху на царя Олександра II-го в 1866 році, сам з переконань анархіст, був спочатку близькою особою до Драгоманова в Женеві, деякий час був навіть домашнім учителем підростаючих дітей Драгоманова. Але згодом, коли під впливом протиреволюційної статті Драгоманова «Обаяние энергии» («Вільне Слово»), написаної на основі вісток підказаних жандармом Судейкіним П. Шувалову, що був у листовнім зв'язку з Драгомановим (з Шуваловим зірвала революційна частина еміграції — Плеханов, Засуліч, Дейч та інші), Черкезов став дуже гостро виступати проти Драгоманова. Тон, яким був написаний цей твір, зовсім не сподобався Кримському, і йому навіть здавалося, що він самий дуже подібний до цього проклятутого Черкезова:

«Я аж палав од сорому навіть на саму думку, чи не скидаюсь вже й я на того «розгнущданого князя». Я відчув дуже просту істину — що хоч би й носив у душі будь-які тіні підозріння проти Драгоманова, а тону такого я допускатися не смію. Не гаючися, я послав для «Правди» нового листа (через руки Івана Франка, щоб він міг його наперед перечитати). В тім листі я у Драгоманова попрохав вибачення, але з фальшивого парубоцького сорому перед читачами, намагався це зробити не в чистопокаянній, а трохи ніби в амбітній, ще й кусливій формі, особливо силуючись іронізувати проти М. Павлика за його вислів «брехливі та глупі уваги».

Цей лист, датований Москвою 5 грудня 1890 р., був досить довгий, але нового в нім Кримський вже нічого не сказав. Як сам, зрештою, він зазначив, цей лист був лише по формі полемікою, а в істоті — прихованою капітуляцією.

По видрукуванні цього листа в «Правді», Драгоманов, у свою чергу, в січні 1891 року написав до редакції «Правди» — «лист з запитаннями, а мене особисто зхарактеризував, як людину циру, тільки дуже зле поінформовану, і додав широкі пояснення, чому його — Драгоманова — не можна вважати за обрусителя, а треба вважати за діловитого, реального політика. Більш-менш Драгоманов написав там у листі те саме, що потім, того ж таки року (1891), висловив печатно в «Чудацьких Думках» у розділі 5-ім, надаючи своїм думкам заголовки: «Неслушність спорів з великоросами про наші національні права. Потреба умови з ними на ґрунті чисто-політичному: прав особи, вільних порядків державно-адміністративних. Федералізм і земська самоуправа. Тенденції земські в Росії. Природна поступенність» («Нарід», Львів, 1891, ч. 23, 20 листопада, стор. 321)».

Інакше, коротко кажучи: бубоніла небіжечка до самої смерті, і все дурні речі (напр., «Федералізм і земська самоуправа» та ціла решта заголовків). Шкода, що Кримський до того очманів, що цього вже не бачив. Натомість дуже добре це зрозумів інший визначний мовознавець Кость Михальчук.

У листі Павлика до Драгоманова з 21-го липня 1891 року коротко зазначено Михальчукове дуже влучне окреслення діяльності Драгоманова:

»Вчора ми з Франком зайшли до Михальчука, що вернувся з Гляйхенбергу (південно-східні Альпи). Вам Михальчук не писав тому, що лютий на ваші »Чудацькі Думки«. Головно, каже, не видно на який кінець вони писані, писано про все газетним способом, вилаяно українських писателів перед широкою публікою, що з того може вивести тільки: які вони сучі сини«⁹.

Дещо пізніше, в серпні 1894 року, також і Франко писав Драгоманову про одного змосковщеного доцента, що — вертаючись з Італії до Росії — деякий час обертався у Львові у франківським оточенні:

»Були тут проїздом деякі москалики... Міклашевського здивувало в »Чудацьких думках« власне те, що ви говорите проти політичної самостійності України«¹⁰.

Тоді ж, у липні-серпні 1894 року, зустрічався і подружився з Драгомановим проф. Мілюков, що пізніше був довгі літа визнаним керівником московського імперіялістичного лібералізму. Мілюков у своїх спогадах пригадує, що спочатку він мав побачення з давнім емігрантом, соціологом і публіцистом Лавровим. Але даремно намагався Лавров зробити якнайбільше враження своєю великою вченістю, йому не повелосся. Мілюков збуває зустріч з Лавровим виціпливо іронічними зауваженнями. Але от зустріч із Драгомановим була цілком відмінна: »Іншого роду була зустріч з Драгомановим... Драгоманов мені сподобався незвичайно. Він був у фазі свого критичного ставлення до крайнощів українофільства і вбачав у мені прояв розумного протесту проти шовіністичного націоналізму. Він уже перечитав і привітав мій виклад про »розклад слов'янофільства«, сам будучи завзятим його противником. Словом, ми одразу якось близько зійшлися на одних і тих самих ідеях, і я страшенно жалував, що ця знайомість не перетривала довше. Лавров і Драгоманов умерли 1895 року і я не міг сподіватися, що буду виголошувати надгробне слово по Лаврові та стану наступником Драгоманова в Софійським університеті«¹¹.

Сам Драгоманов 13-го вересня 1894 року писав до свого нового адепта, »поступового москвофіла«, Юліяна Яворського, таке: »Я, може, тисячу разів брався за голову і питаю себе, чи не дурницю я думаю, кидався за перевірки своїх думок і політикою, і історією, і етнографією, — і все таки приходив до думки, що правда на моїм боці. Може, я помиляюсь, ну, тоді пропало все життя моє задурно, але все таки тут винні не »широка натура«, а дурний розум і помилки наукового рахунку«¹².

Гадаємо, що цей лист самого Драгоманова не потребує особливих пояснень.

(Далі буде)

⁹ Переписка Драгоманова з Павликом, Чернівці, 1910, т. VI, стор. 234.

¹⁰ Листи Франка і Драгоманова, К., 1927, стор. 772.

¹¹ Мілюков: »Воспоминание«, т. I, стор. 147-148.

¹² Листи Яворського до Драгоманова, »Життя і Слово«, Львів, 1896, т. V, стор. 367.

Ірена КНИШ

ПЕРЕДВІСНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Політичні рухи в Україні за останні десятиліття минулого віку ще недостатньо висвітлені. Брак архівальних дослідів, що є наслідком цензурних утисків, унеможливило відкривати й утримувати події та постаті того розмірно недавнього минулого. Цю дошкульну прогалину пробував частинно заповнити Михайло Грушевський після повернення в Україну, започаткувавши дослідну роботу при Історичній секції тодішньої Всеукраїнської Академії Наук видаванням наукових збірників українознавства. Як відомо, гарячкова й наполеглива праця впродовж кількох років дала свої наслідки, згромаджено деякий матеріал, що вніс нові спостереження до питань громадського життя України тих часів. Статті наукових дослідників і спогади тогочасників, між іншим, спростували оцінку, яку дав М. Драгоманів революційно-народницькому рухові під гаслом «всеросійства», бо в діяльності українців знайдено докази незаперечного антиросійського настановлення. Наприклад, про це показують відомості про одного учасника т. зв. процесу «193» (1877-78) — Івана Трезвінського, поповича з Канівщини, що за український патріотизм заплатив своїм молодим життям¹...

Проте революційна течія, що розлилась тоді широко по Україні ще з початку 1870-их років, кинувши гасло йти «в народ!» — не створила виразної революційної ідеології на національному українському ґрунті. Навіть ті, що будували свій соціально-політичний світогляд на національній основі, були перейняті думками про федералізм і народовластя, що їх узяли з творів Костомарова. Суто українські прямування серед тодішньої молоді були дуже помірковані, крайньо «революційним» було вже саме вживання української мови.

У поліційних актах і доносах головним предметом обвинувачення інтелігентів уважалася українська мова: напр., 1874-го року поліція у Києві енергійно розшукувала Ольгу Розумовську, що мала перекладати на українську мову російську переробку Ермана-Шартріана «Історію французького селянина», переслідувала і її приятельку, вчительку Олесю Охременко.

Вершком української програми був автономізм, до якого признавалися такі визначні революціонери як Желябов, Волховський, Дебогорій-Мокрієвич, Марія Ковалевська... Але щойно 1880-го року «Чорний Переділ» виступив із проектом федералізму, якого раніше «Народна Воля» не визнавала. Бо весь зміст ідейного життя виповняло поняття «народ», а сприймалося воно як «всеросійський мужик», не зважаючи на те, що в зустрічі з народом було виразно видно, що такого типу нема. Дебогорій-Мокрієвич визнає у своїх спогадах, що розмови велися «само собою розуміється, українською протонародною мовою».

¹ Сергій Буда: «До історії революційно-народницького руху в Україні», «Україна», Київ, 1926, кн. 4, стор. 63-97.

Український народ, його мова й культура, але тільки деякою мірою його історичне минуле — притягали увагу тодішніх т. зв. українофілів, проте його політичне становище як центральна й відокремлена проблема існувала тільки для одиниць, і то дуже небагатьох. Навіть найсмисливіші уважали недосяжною фікцією відділення України від Росії. Очевидно, найдалше від цього питання було велике панство українських степів, що так обурювало ще Т. Шевченка цілковитим браком патріотизму, в порівнянні з високопатріотичною польською шляхтою.

Тим часом нечуваний у світі «закон» — «Не било, нет і бить не может!», запроваджувався в життя в супроводі найчорнішої «реакції» уряду без сліду протесту з боку революційних кіл. Не було його видно ні в методах мирної пропаганди, ні в терористичних засобах революційної боротьби. А безсилість українського суспільства найкраще характеризує такий «гимн»: «Гей, українець просить немного — волі для рідної мови», автором якого був Драгоманів, що вважався тоді за синонім «найзухвалішого» бунтарства і небезпеки для «государства». Насправді ж, Драгоманів сам залюбки вживав російської мови в розмовах, листах і статтях.

Про висоту українських національних амбіцій свідчить і поставлення українського руху побіч «близького серцю» провансальського хоч би і Софією Русовою ще в 1900-их роках, коли студенти з «Росії» в Монпельє жили «спільним товариським життям, не поділяючись на українців і росіян»...

Славна революціонерка Катерина Брешковська, що вела агітацію у сімдесятих роках в Україні, хоч сама українка з роду, в своїх спогадах признається, що «українську мову знала слабо, тому подавала себе за уродженку російської губернії та одягалася «не по-хахляцьки», а так, як московська жінка... тільки деколи вживаючи народні вислови»². Однак вона вміла покликатися на українське історичне минуле, ставлячи за приклад гайдамаччину: «бажаючи звільнити народ від переслідування уряду, переконувала, що не треба народові боятися начальства, а збройно повстати, як колись, за гайдамаччини»³...

Підшивалися під російство не тільки революціонери для конспірації, підшивався і увесь український загаль для безпеки і вигоди екзистенції. Остання із стародавнього роду Берлів, які за козаччини належали до військової старшини, Ганна, — дитиною співала під особистим керівництвом Павла Чубинського складені ним слова: «Наливайко і Павлюк і Тарас Трясило із могили кличуть нас на святе діло», але у своїх спогадах, на схилі віку, признається:

«...Мушу попередити, що життя моє йшло двома лініями: зовнішня лінія життя досить відомої в Києві вчительки російської мови в двох київських гімназіях та авторки популярної граматики російської мови, яку

²) «Община», Женева, 1878, ч. 6-7, стор. 25.

³) «Державні злочини в Росії в XIX стол.», за ред. Б. Базилевського (Процес «193-ох»), Рус. Ист. Библ., ч. 7.

видавала московська видавниця й уміло розповсюджувала той підручник на свою користь, а друга, яку довелося ховати від начальства й більшості спільноти — це лінія життя українки з походження і переконань, що гаряче любила свій нещасний край і по змозі тайкома працювала для нього...»⁴

В найкращому випадку, такими двома лініями виховувалася київська жіноча молодь в інституті «Благородних дівць», в т. зв. Фундуклеївській гімназії та гімназії на Подолі (всі три — «ведомства імп. Марії»), а згодом і в четвертій, заснованій міністерством народної освіти, т. зв. міністерській. Про методи в тих виховних закладах Наталя Романович-Ткаченко, згадавши підставову лектуру французькою мовою («Як треба поводитися молодій панночці»), пише про царство і мораль учительок, що виховували вихованок під гаслом: «Silence, silence!» — жінці слід перейти життєвий шлях непомітною...»⁵

Так виховувалися «баринські», щоб стати зразковими «дамами з общества» та великопанськими поміщицями, що нічого не робили й тільки вели «светську житність»: складали візити знайомим, приймали в себе, слідували за модами, відвідували концерти, театри і т. п.

Таку долю призначили батьки й Олені Доброграївні — передвісниці українського революційного руху, давши їй середню освіту в інституті «благородних дівць». Особливо мати Олени, багата землевласниця б. Сороків, прагнула такого життя для своєї єдиної доні-красуні, що дуже добре знала європейські мови. Але ця вродлива і незвичайно обдарована дівчина обрала для себе інший шлях.

На жаль, нема й досі біографії Олени Доброграївни, ні навіть точної дати її народження. А сліди її діяльності відбилися тільки малою мірою у переписці Павлика і Драгоманова, звідки й знаємо про її передчасну смерть, бо Павлик у червні 1888 року скаржитися, що редакція «Товариша» відкинула його «спомини про Доброграївну». Щойно в 1895 році була надрукована драма І. Франка — «Кам'яна душа», про боротьбу опришків у Карпатських горах наприкінці XVIII-го століття. Центральна постать цієї драми — це любовниця ватажка Маруська, аристократка Олена, яка не відкрила своєму коханцеві свого шляхетського походження, бо була горда й безстрашна аж до смерті. Цей оригінальний і психологічно глибокий твір має дедикацію І. Франка: «Присвячую пам'яті Олени Доброграєвої».

І Олена Доброграївна вповні заслужила собі на це високе відзначення.

Згадати хоч би тільки вислів Софії Русової про ті часи: «Українська молодь уся побраталася з російськими партіями»⁶ та порівняти з нотаткою

⁴ Ганна Берло: «З київського життя 1880-1900 років», «Україна», Київ, 1928, кн. 4, стор. 93-109, та «З минулого, Бариншпільський пансіон і П. Чубинський», «Україна», 1927, кн. 3, стор. 110-114.

⁵ «На дорозі до революції», «Україна», 1925, кн. 4, стор. 103-128.

⁶ «Мої спомини (1879-1915)», Науковий Збірник, ред. М. Грушевський, Київ, 1928, стор. 147-205.

Павлика про ініціаторку Олену Доброграївну й голову Київського кружка студенток, що поставила в програмі цієї організації — «політичне, національне, культурне й економічне визволення України», — і вже цього факту досить, щоб постать організаторки вирізнити на тлі обмосковленого й пригніченого громадського життя 80-их років у столиці України.

Життя Олени Доброграївни, хоч коротке, але напружене і виповнене щиртє кипучою діяльністю не «дволінійного» патріотизму, а прийнятою ідеями суверенності й соборності української нації та безкомпромісової боротьби з її ворогами. Тому й робота молодої студентки не обмежувалась тільки Києвом, її знала українська молодь, що студіювала в різних університетських осередках. Її приїзди на західньоукраїнські землі були пам'ятними для всіх, хто її зустрічав. Молоденька тоді Олена Сіменович-Кисілевська, що зустріла її під час студентської мандрівки влітку 1885 році, у своєму щоденнику скопила такі зовнішні враження:

«... Олена Доброграївна — «слухателька» філософії в київському університеті. Єсть вона середнього росту чиста українка, подібна до тих дівчат на Гілярковім образі. Лице напівокругле, сильно смагляве з рум'янцями, волосся темне, очі хороші, чорні. Вона була убрана дуже поєдинчо в чорний, не новий уже, сукні, в чорнім напівмужеськїм капелюсі. Почала розмовляти то з вуянцею, то з п. Барвінською, але по хвилі прийшов Євг. Олесницький і І. Ганкевич, прошучи конечно, аби я йшла до неї, «бо наші пані не знають добре ні історії, ні літератури, і не знають о чім з нею говорити!» Я пішла. Ми почали говорити про галицьких селян і я похвалила Гувилівських, котрі дійсно суть дуже патріотичні. Далі бесіда зійшла на вибори — потім я питалась про Антоновича та Кониського. Через цілий час бесіди вона усміхалась і розпитувала про все дуже цікаво»⁷.

Найобширніші відомості про провідницю київських студенток Олену Доброграївну та її організацію маємо завдяки іншій сучасниці, донці відомих діячів Беренштамів. Вона, тоді молоденька гімназистка, що їхала з Кисва відвідати батька, виселеного до Петербургу, добре запам'ятала доручену їй місію передати конспіративного листа Олени Доброграївни тамопшнім українським студентам. У її спогадах маємо і чіткіший опис цієї небуденної особистості:

«... Струнка та гарна, чорнява з смуглявим обличчям, темними очима та трохи кучерявим волоссям народженки півдня, Доброграївна зовсім не дбала за красу й ніколи не прикрашалась; завсіди гладенько зачесана, в убранні старечого крою, жила справді таки аскетично, ніколи не пильнувала ні своєї вигоди, ні здоров'я, повсякчас уся зайнята громадськими справами... Я познайомилась із нею ще підлітком будши, коли жила з старшою своєю сестрою та братами в господі в Хведора Панченка. Мені та сестрі, що також була ще гімназистка, дозволено тоді слухати лекції Антоновича. До того ж у Панченків було багатько української молоді, що між нею ми частенько бачили й Олену Доброграївну та її товаришок. Вона мене при-

⁷) «Сторінки з дневника Сіменович-Кисілевської з 1885-86 рр.», Жіночий відділ «Канадійського Фармера», Вінніпег, грудень, 1959, січень, 1959.

чарувувала до себе не тільки своїм гарним виглядом та по-чернечому суворим образом, а й тим внутрішнім вогнем, що почувався в ній... Скоро вона стала гаряча українська патріотка, що дуже гарно розмовляла по-українському та добре знала історію, етнографію і літературу українського народу... Олена Доброграївна великої завзятості була людина, вміла вона красно говорити, намовляти, переконувати, організовувати, давати скрізь лад. Коли закладалися гуртки з молоді, вона всіх запалювала огнем, сперечалася, пересвідчувала та вмовляла незгідних, підганяла пасивних, роздавала товаришам книжки та нелегальну літературу... вона поривалася знаходити та притягати до роботи прихильників тих ідей, що їм сама служила...»⁸

Бажання науки привело обдаровану доньку урядовця в Басарабії, — Олексія Доброграєва (Доброграя?), одруженого з багатою молдавською аристократкою, — до Києва на «Вищі жіночі курси», що провадились на історично-філологічному факультеті університету. Тоді на цих курсах викладали: Антонович, Миценко, Дашкевич, Лучицький, Кулаковський, Аландський, Соболевський..., талановиті, високого рівня наукові сили. Олена Доброграївна спершу студіювала літературний напрям під керівництвом Дашкевича, а згодом перейшла на історію до Антоновича, та не тому, що цей предмет більше притягав її увагу, а тому, що її притягала особистість професора. Володимир Антонович умів з'єднати собі українську молодь, яка бачила в ньому не тільки наукового дорадника, а й перш за все патріота, одного з найвизначніших українських діячів.

Сучасники називали Олену Доброграївну талановитою ученицею Антоновича⁹. Її дипломна праця про Гайдамаччину мала велику вартість завдяки новим навігненням і оригінальним висновкам і могла, за висловом Антоновича, «зробити честь історикам України». Антонович хотів цю працю надрукувати, але рукопис попав у руки консервативної матері Олени, яка добачувала в ньому «замах на соціальні основи громадянства» і знищила його.

Варто зазначити, що революційні кола ставили Гайдамаччину поряд із «Паризькою комуною». Напр., серед пропагандистів одеського гуртка виринула думка скласти про неї книжку для народу (Петро Макаревич звертався з тим до Євгенії Завадської), а на зібранні 8-го березня 1876 року для відзначення «Паризької комуни» читано реферат про Гайдамаччину, «як чисто русское двіженіє»¹⁰. Нема сумніву, що праця Олени Доброграївни не йшла по такій «лінії». Її часто виголошувані доповіді на науково-історичні й політичні теми притягали завжди багато цікавих слухачів, не тільки її товаришок.

⁸) Марія Беренштам-Кістяківська: «Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их років та початку 1890-их років», Науковий Збірник за ред. Михайла Грушевського, Київ, 1928, т. XXVIII, стор. 206-225.

⁹) Софія Єгунова-Щербина: «Пам'яті В. Антоновича», «Україна», 1928, кн. 5.

¹⁰) С. Буда, там же.

Проте найбільше енергії присвячувала Олена Доброграївна не науковим дослідям, а громадській праці. Її починові належить перша організація українських студенток в Україні, мабуть, взагалі перша жіноча організація українок Наддніпрянщини, а напевно — перша з політичною програмою. На Вищих жіночих курсах 1883-84 року заснувався український гурток із курсисток. Належали до нього, між іншими, О. Максимович (донька проф. Михайла Максимовича, ректора Київського університету), П. Папкевич (найближча подруга Доброграївни), сестри Волкові, Катря Мельник, С. Вогданович, Т. Сапежко, Неговська, Стрижевська, Н. Митюк, Олександра Дучинська. Їх названо «народницями», бо головною метою того гуртка було вивчення історії, культури й політичного становища українського народу, особливо селянства. Студійовано нові видання з Галичини, читано й обговорювано всіляку нелегальну літературу.

Цей напрям народництва й культуризму мало вдовольняв провідницю і найактивнішу членку гуртка «народниць» — Олену Доброграївну. Вона хотіла вивести цей гурток з тісних льокальних інтересів на шлях співпраці з іншими організаціями і поза кордони Росії. За посередництва Миколи Ковалевського мала зв'язки з Галичиною і Женевою. У переписці Павлика з Драгомановим раз-у-раз згадується законспірована «дівчина», що привозила вістки, матеріали і гроші зі східних областей України, а туди доставляла галицькі видання. Можливо, що це була Доброграївна, що знала близько не тільки всіх діячів Київської «Старої Громади», а й провідників політичного руху в Галичині.

Перебування Доброграївни в Галичині дало привід розпачливо закохатися в ній Володимирові Коцовському, про що І. Франко писав своїй майбутній дружині, Ользі Хоружинській¹¹, що теж, правдоподібно, належала до «народниць».

Найчастішим прелегентом і опікуном гуртка «народниць» був Володимир Антонович. Доповіді в гуртку відбувалися нелегально, як і всі інші імпрези, концерти і т. п.

Олена Доброграївна, як організаторка і найвизначніша членка цього студентського гуртка, прагнула ширших шляхів та сміливішої програми й політичної акції. На тему, як вести практичну роботу часто велися розмови з таким авторитетом, як Антонович. Доброграївна визнавала потребу рішучих кроків, енергійних актів, хоч би й терористичних, щоб вирвати українську громадськість з апатії, а обережний професор підказував, що змовами нічого не вдиєш, бо вся сила в масах, що їх насамперед треба просвічувати. Відповідь Антоновича Доброграївні подала Беренштам-Кістяківська, приблизно так:

«... Народні рухи на загод не робляться, нарід тільки можна готувати до них, а як обставини наспіють, то й найменшої зачіпки досить буде, щоб зайнялася революція... наперед знати, коли це буде, не можна ніяк, треба тільки готувати матеріал та творити в масах потрібний настрій. В цьому й полягає значення роботи таких людей, як гурток Доброграївної...»

¹¹) Іван Франко, Літературна спадщина, I, Київ, 1956.

Тому всі члени гуртка, закінчивши курси, виїздили в село, щоб вести культурно-освітню роботу між селянством, не тільки навчаючи дітей, а й просвіщаючи й національно усвідомлюючи дорослих. Цю патріотичну повинність виконували вони відриваючись від родин і вигідних обставин міського життя, щоб десь по тихих закутках, далеко від культурних осередків і людей свого рівня — служити рідному народові непомітною, вбогою на безпосередні наслідки роботою. Були й трагічні жертви цього «хрестового походу в народ»: передчасно згинули М. Максимович і Н. Микитюк, не пощадила невідома доля і молодого життя Олени Доброграївни.

Коли в 1884-85 роках арешти припинили активність київських гуртків, Олена Доброграївна в наступному році заснувала на Вищих жіночих курсах великий український гурток. Вибрала найздібніших, що надавалися до політичної організації. Щотижня відбувалися збори, на яких обговорювано з усіх поглядів українську національну проблему. Збирали етнографічні, статистично-економічні матеріали, студійовано їх і обговорювано. Беренцям-Кістяківська нотує пропозицію російського гуртка народовольців у Києві співпрацювати з гуртком «народниць», щоб об'єднано давати допомогу політичним в'язням. Пропозицію відкинено. Існувала своя «Українська каса», з якої йшла допомога українським засланим.

Та розпорошеність дрібних гуртків у Києві шкідливо впливала на український рух, була потрібна одна, міцна організація, що збрала б ці слабенькі струмочки в одну бистру ріку. Об'єднати ці українські сили для політичної роботи могла Олена Доброграївна, як згадують про це її учасники. Але...

Закінчивши на весні 1886 року курси, вона залишилася ще на рік для дипломної праці, а потім мала вчителювати на Полтавщині. Смерть батька дала їй у спадку гроші, за які вона вирішила побудувати школи для українських селян Хотинського повіту. Доглядаючи робіт, вона простудилася і захворіла сухотами. Мати-дідишка повезла дочку на лікування в південну Францію, але хвороба була смертельна. Під кінець травня 1888 року на «блакитному побережжі» французької Рів'єри, в місцевості Мантон, поховано Олену Доброграївну.

Не вдалось їй завершити далекосяжних плянів революційного зриву українського народу, але гаряча віра в цей нарід і в його майбутнє допомогла їй перемогти смерть: інші спадкоємці перебрали на себе її ідеї і програму, бо Олена Доброграївна не погоджувалась безкритично з поглядами своїх сучасників — ідеологів федералізму й автономізму. Максимальна на той час програма, ідейна принциповість, завзяття і самопожертва Олени Доброграївни, ставлять її ім'я поруч найпалкіших патріотів в історії політичної боротьби за визволення України.

Олену Доброграївну, цю передвісницю української революції, повинні згадати українці у Франції. В першу чергу українське жіноцтво має обов'язок віднайти могилу Доброграївни в Мантон і віддати їй пошану. Це ж бо саме 100 років тому, як народилась і 75 років, як померла — Олена Доброграївна.

Є. АЛЕТІЯНО

»З ІДЕЄЮ У СЕРЦІ — ЗІ ЗБРОЄЮ В РУКАХ«

(Продовження, 7)

Коли ми прибули до місцевості постою Крайового Проводу ОУН і Головної Квартири УПА, нас усіх розподілено та відправлено на квартири. Мене і Богдана запровадили до однієї хати, в якій вже примістився і друг Ярема разом із своїми речами.

Щойно світало, але господиня вже встала, щоб прийняти гостей, бо знала, що люди з далекої дороги і потребують відпочинку. Ми привітались, господиня привітно посміхнулася, побачивши по нашій одежі, що ми справді »здалека«, себто з колишньої »совденії«.

Господиня пішла в другу кімнату й ми почули її голос: »Вставай, Одарко, досить тобі спати... Треба худобу обійти та й на пашу вигнати!«

За деякий час з кімнати вийшла дівчина міцної волинсько-української будови. Була заспана, але лагідно привіталася з нами і пішла до кухні. Господиня запровадила мене на звільнене її дочкою ліжко і запропонувала відпочити. Перед тим запитала, чи не з'їв би я щось, але я, втомлений дорогою, хотів якнайскоріше заснути, тому подякував і відмовився від їжі.

Пробудився десь біля год. 9-ої рано. Прислухався, що робиться у хаті. Чув тільки притишені розмови та щебетання птахів надворі. День був похмурий, але без дощу.

Я встав і зайшов у світлицю. Тут застав господиню, дочку, другу дочку з дітьми та зятя-приймака. Вони сідали до столу снідати і запросили мене. Я подякував, умився і сів їсти.

За цим ранішнім селянським сніданком-обідом у розмові виявилось, що господар цієї хати вивезений москалями на північ, як »злосний« куркуль, а господиня залишилася »солом'яною« вдовою з двома дочками. Коли вибухла війна, під час наступу німців вони сховали в себе »советського бойца«, що не хотів утікати разом зі »своїми«. Він також походив з »розкуркуленої« родини з Таврії і разом з батьками був вивезений на північ, де вся його родина пропала. Потім попав до червоної армії, щоб »кров'ю іскупить гріх« своїх батьків, які були добрими, працьовитими господарями-українцями, але провинились перед »старшим братом« тим, що не хотіли віддати йому тяжко запрацьований український смачний хліб. Господиня переховала його від москвинів, а потім і від німецької неволі. Спочатку він працював тут робітником, а потім одружився із старшою дочкою господині й став правдивим господарем. А господиня далі сподівалась, що її »старий« повернеться із заслання.

Я запитав, чи встали вже мої товариші — Богдан і Ярема. Господиня відповіла, що Ярема ще спить, а Богдан, поклавши мене спати, кудись

пішов і ще не вернувся. Та в той же час відчинились двері й на порозі появився Богдан.

— О, ви рання птиця, — сказав він до мене, — вже й поснідали, а я саме прийшов просити вас на обід... Ходіть зі мною, там побачите всіх, а між ними і свого приятеля...

Я запитав Богдана, де він був, чи відпочив?

— Трохи так, — відповів Богдан, — коло своїх хлопців.

Ми вдвох вийшли з хати, тепер я пригадав собі, що вдосвіта, коли Богдан хотів влаштувати мене десь на квартиру, то всюди, де ми заходили, в хатах було повно повстанців, що покотом спали зі зброєю при собі, а пильнував їх черговий упівець. На вулицях були стежі. Тепер стеж на вулиці вже не видно, але натомість я зауважив замасковані стійки та становища упівців, що стежили за всім зі зброєю в руках.

Хутори тут були досить заможні, розкинуті під лісом на скомасованій землі. Один від одного досить далеко і поки ми оминули кілька хутірських садиб та скерувались непомітно до одної з них, то зробили добрий шмат дороги. Садиба, до якої ми прямували, нічим не відрізнялась від інших. Богдан круто повернув і ми опинились на таверзі, а потім зайшли до стодоли. Тут побачили наших озброєних хлопців, що сиділи на соломі. Двох повстанців із підвищення, крізь діру в стрісі, спостерігали околиці.

— Це наш обсерваційний пункт! — пояснив Богдан.

Комендант пункту-стежі додав:

— Ми сліdkували за вами здалека, не знали — чужі чи свої. А на ворога в нас все готове! — він показав на свій автомат та зброю хлопців. Тут були рушниці, »десятки«, автомати і два ручні скоростріли.

Під самою хатою було замасковане кулеметне гніздо, з якого визирав важкий кулемет, скерований до обстрілу лісу. Сектор обстрілу був широкий, включно з дорогою, що вела до найближчого заквартирування німців. Навколо хати був ще господарський рів, тепер пристосований як хід сполучення і коловий шанець для оборони. На кожний випадок повстанці були готові до бою.

Ми зайшли в хату. В першій кімнаті, що була одночасно кухнею, сиділи господарі. Богдан привітався з ними і постукав у двері другої кімнати. Хтось визирнув крізь скляне вікно дверей, заслонене фіранкою, і почувалась відповідь: »Заходьте!«

Ми ввійшли в кімнату. Тут я побачив трьох молодих людей, що стояли звернені обличчями до нас. В одному з них я пізнав провідника Охріма, а інших двох, з інтелігентними обличчями, я бачив уперше. Провідник Охрім, не давши мені виконати звичайного »ритуалу« зголошення, привітав мене радісно й щиро, познайомив з обидвома іншими друзями і почав розпитувати про здоров'я, подорож і т. п.

Тут слід сказати, що в той час у нашому краю-терені вже була скасована стара націоналістична форма привітання, а натомість привернено ту саму, що була в українських арміях під час Визвольних Змагань у 1917-1918

роках. Ми знали про це від Хведора Білотченка, що брав участь у нараді нашого Обласного проводу у Вінниці, повернувшись із Волині. Перехід на українську вояцьку форму привіту, себто прикладання руки до дашка шапки, був зумовлений тим, що ОУН військовизувалась, а Українська Повстанська Армія, якої вона була творцем, ставала збройним рам'ям цілого українського народу, де вливалися всі українські національні державно-творчі вояцькі елементи.

Нас запросили сідати. Ми всі сіли за великим селянським столом, при- ставленим до стіни, на якій висіли образи святих. З вікон відкривався широкий вид на околицю — на поля і городи, аж до досить далекого лісу.

Нам подали досить багатий селянський обід, але без «традиційних» страв «красних партизан» («курюйдів»), себто без курей і свиней. Не було тут на столі й улюблених «партизанських» напитків — горілки та спирту, нато- мість стояли ручні гранати, пістолі й набійниці, а на стінних гаках висіли вірні супутники українських повстанців — «фінки», автомати, далековиди, компаси тощо. Горілка і спирт уживалися тільки в медичних і санітарних частинах.

Ще в Житніх Хуторах я зауважив, що Богдан (тепер «Смок») замість «традиційного» капелюха носив кепку, замість черевиків чи мештів носив чоботи, а замість біленької сорочки з дбайливо випрасованим комірцем мав сорочку темного кольору й таку ж краватку. А це був той Богдан Степа- ненко, що своїм зовнішнім виглядом у нашій Вінниці був зразком «захід- нього європейця». Так само був убраний і Янушевський, і провідник Охрім та два його товариші, лише з тою різницею, що вони сиділи в хаті без блюз, по військовому підперезані пасами для ношення зброї і амуніції.

Товариші провідника Охріма, як виявилось, були членами Крайового Проводу; високий, молодший, був військовим референтом, а трохи старший, середнього росту, — фінансово-господарським.

Ми скінчили наш упівський сільський обід і почали обговорювати справи. Провідника Охріма цікавили різні проблеми, особливо питання нашої Він- ничини, стан організаційної сітки і справа організування наших збройних загонів. Обговоривши все, що важливіше, провідник Охрім поінформував нас, що завтра ввечері він їде на Полісся для переговорів з отаманом Бульбою та його Поліською Січчю. Переговори мають за мету об'єднати всі українські повстанські формації в одну УПА, з одним командуванням, з одним пляном дії, скерованої проти спільних ворогів, щоб уникнути того розбиття наших сил, яке було під час Визвольних Змагань у 1917-1921 роках. Він чув, що отаман Вульба хоче назвати свою повстанську групу також «Українською Повстанською Армією» (УПА), але має надію, що вдасться досягнути з ним порозуміння, якщо цьому не перешкодять прово- катори та «партмани», які можуть зіпсувати цілу справу.

Вечеряли ми спільно, споживаючи цю саму страву, що й на обід, лише з додатком кулішу.

Я був під враженням того, що запримітив тут під час наших нарад, що робилося протягом дня в цій повстанській околиці. Придивлявся і до обидвох інших членів Крайового Проводу, з якими я щойно був зазізнався.

Про фінансово-господарського референта в моїй пам'яті небагато залишилось. Він був старший від усіх присутніх, але дещо молодший від мене. Мало говорив, був стриманий у висловах, але, як мені здавалося, був діловий і досвідчений.

Особливе заінтересування викликав військовий референт. Він у поглядах, думанні й характері мав багато спільних рис із моїм попереднім зверхником влітку 1942 року — військовим референтом ОСУЗ другом Ковалем. На жаль, я не пам'ятаю ні псевда, ні прізвища військового референта Крайового Проводу ПЗУЗ, тому умовно називаю його «Високим». І Коваль і «Високий» були ентузіастами воєнної справи та націоналістичної ідеї. Обидва енергійні, тільки Коваль був ще деякою мірою поміркований, стриманий, а «Високий» — самовпевнений, рішучий. Ще на квартирі в Житніх Хуторах господарі казали, що з Охримом є тепер дуже відважний, хоробрий військовик-старшина. Він, довідавшись, що в село Житнє прибуло багато німців, зараз хотів іти з малою групою вибивати німців, його ледве стримав провідник Охрім. Отже навколо цього військовика вже творилася приваблива легенда. І справді, як показало потім життя, це був правдивий, відважний хоробрий лицар. Ще під час обіду ми заговорили про брошуру «Лицем до народу». «Високий», що знав особисто її автора, хвалив його за слухний погляд і підхід до проблем. Автор брошури, а за ним і «Високий», рекомендували членам Організації не робити різниць і не мати упередження до українців, що довго перебували в московсько-більшевицькій дійсності. Автор брошури і «Високий» твердили, що сьогодні, в процесі важкої жорстокої боротьби з окупантами, треба всім єднатися до боротьби за УССД, а інші питання відкласти на пізніше. Філософічними питаннями, казали вони, хай займаються інтелектуалісти, нам треба робити військову політику — творити монолітну збройну силу. «Високий» захоплювався також і висловом у згаданій брошурі, що найздібнішим державно-творчим елементом тепер є «тридцятилітні», бо ті, що ще не мають 30 років, хоч і енергійні, але без досвіду, хоч мають часом і високу освіту, але без практики. А ті, що мають уже під 50-ку, хоча й мають досвід, але втомлені життям і здібні будувати і вести державу хіба в мирний час, у спокійних обставинах. 30-тилітні, казав він, уже мають досвід і не втратили ще свіжої енергії, тому найліпше надаються для революційного державотворення у воєнний час.

Військовий референт, високий на зріст, деякою мірою русявий, був незвичайно життєрадісний і енергійний. Ми не сперечалися з ним, а він подивився на нас радісно й захоплено сказав: «Бсі ми тут, здається, тридцятилітні, тому маємо і мусимо діяти інтенсивно». Подивився на мене, по-приятельськи поклав руку на моє плече і додав: «І ви теж!».

Це була моя перша і остання зустріч з другом «Високим», я більше не зустрічався з ним, але наприкінці літа від своїх вінницьких хлопців

довідався, що він героїчно поліг смертю хоробрих у бою з переважаючим, підступним ворогом.

В той час, як ми сиділи в хаті та обговорювали різні питання організаційного і загального порядку, на полі під лісом ішла звичайна господарська робота. Тільки час від часу хтось із присутніх у хаті брав далековид і дивився на широкий краєвид околиці. Але було спокійно.

Біля 5-ої години хтось постукав у двері й Богдан, заглянувши перед тим у квартирку, впустив до хати молодого хлопця — в чоботях, брезентовому дощовику, в шапці з навушниками, яку я бачив тільки на західніх землях України. Він виструнчився, вдарив закаблуками і по-військовому рапортував:

— Друже провіднику, голошу слухняно — командир розвідки Жук! — він стояв перед провідником Охримом, підтримуючи лівою рукою автомата, що неслухняно вилазив з-під поли дощовика.

Провідник Охрім сказав йому «Спочинь» і запитав, з чим прийшов.

Друг Жук доповідав: Нічого не сталося, тільки в сусідньому хуторі затримано якусь циганку, що ходить по хатах ворожити, хоч циганів близько ніде немає. Затриману циганку перевіряють.

Після короткого інструктажу про чергові найближчі завдання, господарський референт вручив командирові розвідки гроші, щоб той передав їх нашим розвідникам, які працювали в місті. Тоді підійшов військовий референт, «Високий», витягнув з кишені гроші й дав командирові розвідки, кажучи:

— Візьміть, це мої. Я привіз їх з міста, а тут вони непотрібні. Люди нас годують або ми самі годуємося. Дайте ці гроші хлопцям, що живуть і працюють у місті.

Тепер я остаточно переконався, що друг «Високий» правдивий ідеаліст у практичному значенні цього слова.

Надвечір зголосився ще один відвідувач — комендант залоги хуторів, де ми розташувалися. Він також був «тридцятилітнім», колишнім плутоновим у польській армії, потім отаманом Січі й комендантом, чи заступником, української поліції. Провідник Охрім доручив йому підготувати на другий день бойову групу з 40 людей, що мала вирушити в далеку дорогу, аж на Полісся. Наказав узяти з собою бойовий виряд, добрий одяг і взуття та харчів на цілий тиждень. З тяжкої зброї — два гранатомети, чотири ручні скоростріли і десять автоматів.

Наша нарада закінчилась увечері десь перед десятою годиною. Богдан відпровадив мене на нічліг, я подякував і поклався спати.

Не зважаючи на те, що я був невиспаний і натовлений, заснути не міг. Роздумував над тим, що бачив того і попереднього дня. Найбільше турбували мене мої обов'язки, з'ясовані провідником Охримом і членами Крайового Проводу. Найголовнішим завданням того часу був вишкіл старшин і доповнення старшинських кадрів. Покищо Крайовий Провід мав обмежені старшинські військові кадри, переважно поручників і підпоручників, що

закінчили школи підхорунжих ще в польській армії і, хоч були великими ентузіястами військової справи, ще не мали доброго військового досвіду. Більше старшинських кадрів було в Генеральній Губернії. Мене просили, щоб я наwerbував до УПА добрих українців, колишніх старшин червоної армії, колишніх старшин армії УНР, що потім були на контрактній службі в польській армії, або старшин охоронних батальйонів, що були на німецькій службі.

Друг Богдан, відпроваджуючи мене на нічліг, по дорозі говорив: »Бачите, тут зав'язується велика справа, а розмах береться на цілу Україну. Нам потрібно одягу, взуття, транспортних і зв'язкових засобів, медикаментів, зброї... Ми дещо вже готуємо власними силами, а як прийде час, то збудемо і від ворогів, на нашому терені є багато воєнних магазинів. Розраховувати на якихось можливих союзників можемо тільки тоді, коли самі будемо мати власну військову силу. Мусимо мати зорганізовані й підготовані кадри, бо це будуть не бойвки, а військові з'єднання підпільної армії. Треба добрих провідників, вишкolenих старшин, що зможуть повести за собою в бій наших повстанців. Щоб вишколити нових старшин і підстаршин, треба добрих вишкільників, отже необхідно притягнути тих старшин-українців, які, покищо, стоять осторонь. Ось вам приклад. В нас є націоналісти великі ентузіясти військової справи, але їм бракує глибшої військової підготовки і кращого досвіду. А тим часом у Генеральній Губернії є чимало вищих досвідчених старшин-українців. Є вони і в Райхскомісаріаті, наприклад, у вашій області — генерал Омелянович-Павленко (молодший), полковник Голуб та інші. Треба нам шукати і досвідчених військових лікарів для шпиталів УПА...«

Всі ці справи глибоко турбували мене, я роздумував, чи зможемо ми на нашій Віничині виконати доручення Проводу, чи знайдуться у нас такі рішучі військові фахівці, що підуть до УПА, не зважаючи на непевність політичної і воєнної ситуації. З такими думками я і заснув...

На другий день перед полуднем я вирушив у дорогу — вертався на свою Віничину разом з Івасем і Мироном. Обминули полями село Тайкури і тільки здалека, на північ від села Тайкурів, я завважив розкинені на горбку руїни якогось старовинного історичного замка.

Надвечір ми приїхали до великого села Здовбиці, але не вступали до вже знаної нам зв'язкової квартири, а поїхали просто до кущового провідника, що жив в іншій, протилежній, стороні села. Кущового не застали, він вернувся з поля пізніше, деś за годину часу.

Здовбицький кущовий провідник був зразком патріотичної, відданої ідеї людини. З одного боку він трудився для своєї родини, що складалася з жінки і четверо дітей, а з другого — з посвятою працював в Організації, для своєї нації, ризикуючи собою і своєю родиною. Його жінка, пристійна сільська молодиця, тяжко працювала, але я не чув, щоб вона нарікала на свого чоловіка чи докоряла йому, що він ризикує своєю родиною, працюючи для національної справи. Тут я переконався, що волинські українські націоналісти — чудові люди.

Ми переночували в сусідній хаті, бо в кущового не було місця. На другий день рано вирушили далі в дорогу, зустрічаючи транспорти нещасної молоді, яку везли до «ІІІ-го Райху», а на схилах залізничної лінії були розбиті вагони й паротяги... Це помста-відплата українських повстанців за зруйновані села й міста України, за смерть українських патріотів і знущання над українським населенням, за нелюдські злочини нових німецьких загарбників.

Ще на станції Славута ми побачили на вагонах написи: «Україніше Вермахт». Це нас зацікавило. Прибувши на станцію Чуднів-Волинське, побачили цілий військовий ешелон з такими ж написами. Ми стали збоку й з цікавістю приглядалися до людського складу цього «українського вермахту». Не вірилося, ці «українці» були з косими очима. З різних узбекських, тюркських та монгольських племен німці «нафабрикували» для т. зв. Українського Визвольного Війська (УВВ) косооких «українців». Це були ті «українські збройні сили» в німецькій уніформі, що про них мріяли різної масти наші опортуністи, противники «бандерівських загорілих хлопців» — творців УПА. Мовляв, «лісовими хлопцями» держави не створиш, а от «українськими збройними силами», організованими німецькою примхою з косооких «українців», під німецькою командою, можна забезпечити Україні місце в «Новій Європі». Це було таке безглуздя, такий нонсенс, що ставало безмежно прикро за таких наших «політиків».

Зупинившись на великій вузловій станції Козятин, ми — щоб обминути всілякі можливі несподіванки — пішли просто на квартиру до наших людей з Галичини, що працювали дольмечерами і жили тут же, на станції. Ми хотіли з їх допомогою дістатися до поїзду, що йшов у напрямку на Жмеринку.

Тут ми дізналися, що поїзд-«товарняк» у нашому напрямку відходить за дві години, отже мали ще багато часу. Господарі почастиували нас підвечірком, розповідали новини з фронту й Галичини. З фронту особливих вісток не було, але цікавими натомість були вістки з Галичини. Один з наших дольмечерів саме вернувся з «урльопу», був у Львові, і розказував свої враження. Йому не подобалось те, що в його вужчій батьківщині, Галичині, люди, користаючи з того, що там краща ситуація, ніж у т. зв. Райхс-комісаріяті, влаштувались на вигідних посадах, занехаяли боротьбу, живуть мирним життям і дивуються, що бандерівці такі «непосидючі», не годяться з німецьким пануванням, як перед тим не годилися з польським і московським, і «бунтуються» проти німців.

Господарі показали мені часопис «Львівські Вісті», що його привіз зі Львова наш дольмечер. Я прочитав повідомлення про створення збройної формації під назвою «Дивізії Галичина», про склад «Бойової Управи» цієї військової частини та її напрямні діяльності.

Тоді один з цих молодих хлопців, дольмечерів, запитав мене, яка моя думка, яке наше ставлення до цієї нової військової формації?

Питання було досить складне, але я старався відповісти згідно з напрямними від провідника Охріма та Крайового Проводу ПЗУЗ. Наша лінія,

сказав я, ясна і зрозуміла. Ми орієнтуємося лише на власні сили, тому не підтримуємо військових формацій, організованих чужими чинниками, тим більше окупантськими — німецькими чи московськими, що ставляться вороже до нашої національно-державної ідеї. Наша національна збройна формація — це УПА. Коли хтось із справжніх українських патріотів опиниться в дивізії «Галичина» і одержить там військовий вишкіл, то його святим обов'язком буде, за найближчої нагоди, негайно покинути німців і зі зброєю перейти до своїх, до УПА. Хто цього не зробить, той є противником ідеї Самостійної України і його мусимо вважати за нашого ворога, німецького колаборанта.

Всі присутні погодилися зі мною, а Мирось і Івась, що гаряче підтримували мене, додали: «Німецьких вірних слуг будемо вішати на сухій гілляці».

І справді, потім я сам власними очима бачив, як німці роззброювали наших вояків з дивізії «Галичина» за те, що вони відмовилися поборювати наш повстанський рух, як наші вояки в басейні річки Бог на весні 1944 року, довідавшись, що на цьому терені діють повстанці, втікали до УПА, а німці почали роззброювати українські відділи і відсилати вояків на тяжкі роботи до Німеччини. Так само було і пізніше, в районі брідської баталії, де чимало вояків з дивізії «Галичина» перейшло до УПА.

Надвечір ми виїхали «товарняком» в сторону Вінниці. По дорозі я далі роздумував все те, що чув від провідника Охріма і членів Крайового Проводу.

Крім військових і організаційних справ, провідник Охрім доручив мені збирати матеріяли-відомості про соціально-економічні погляди населення та інтересуватися питаннями державно-творчого характеру.

«Бачите, казав він, український націоналізм ставить собі перше й головне, незмінне завдання: шляхом боротьби здобути Українську Самостійну Соборну Державу, в якій будуть всебічно розвиватися всі продуктивні сили нації. Проте програмові питання, питання суспільного устрою, економічного порядку, культурно-освітнього розвитку — в нас увесь час піддаються дискусії. Ми саме напередодні III-го Великого Збору ОУН і треба зібрати й підготувати відповідний матеріал, щоб можна його обговорити на Великому Зборі».

Провідника Охріма цікавило почути думки з усіх земель України і усіх верств її населення, тому він зобов'язав мене збирати на нашому терені відповідні матеріяли для Великого Збору.

Тут мушу з'ясувати, як насправді виглядала в нас справа ідеологічного порядку у світлі пропозицій та порад, що їх подавала вже згадана вище брошура «Лицем до народу».

Для мене особисто це питання було ясне й незмінне, бо я твердо стояв на засадах ідеалістичного світогляду і творчого революційного волонтаризму, але деякою мірою інакше воно виглядало серед оточення, у якому я перебував, серед якого я мав вести свою працю і впливати на нього.

Більшість прихильних до ОУН людей стояла на тих же самих засадах ідеалістичного світогляду, що і я, але траплялися і випадки відхилення від наших ідеологічних позицій.

Ідеологічний християнський світогляд я одержав ще від своїх батьків. Відраза до комунізму зродилась у мене й міцно закоренилась ще в 1917 році, коли московські більшовики по-звір'ячому замордували мою бабусю, тітку, двох дядьків і двох кузинів. А потім, впродовж 20-ти років, вимордували майже все старше чоловіче покоління моєї родини, разом з моїм батьком, а решту рідні ввесь час переслідували. Мій батько, православний священник, був добрим знавцем богослов'я і філософії, ще під час наших Визвольних Змагань перемагав у дискусії різних невігласів, що пропагували політику «красних» комісарів і політруків, читали атеїстичну й матеріалістичну літературу. Моя мати дуже любила історію, завжди вимагала від мене, щоб я був вольовий і наполегливий. Я був цілком під впливом матері й також полюбив історію, став противником марксизму, бо не уявляв собі, не уявляю й тепер, чинів в історії без керівної, вирішальної ролі індивідуума. Коли на весні 1923 року я приніс до хати позичену в своїх колишніх гімназійних товаришів, тепер уже учителів, книжку «Діалектичний матеріалізм Карла Маркса і Ф. Енгельса» з коментарями Плеханова, то мій батько скритикував її і вияснив мені всі ті облудні й непослідовні крутійства більшовицької ідеології. Так було і з книжкою тодішнього найвизначнішого більшовицького ідеолога — друга Леніна — Бухаріна «Исторический материализм», що теж появилась у нашій хаті через мої руки. Отже, мої батьки забезпечили мене від комуністичної отрути, але не так було з іншими, що не мали можливості оберегти себе від її впливу.

Мій близький земляк Олекса С., провідний член Організації, що деякий час був моїм заступником, мав ще деяку «марксистську» закрутку. Сам він був колишнім комсомольцем, братом великого советського «достойника» з галузі освіти, що працював на Уралі.

Колишній студент медицини Гриць-Борис, обласний організаційний референт, і агроном Василь Паламар, обласний референт пропаганди, автор багатьох памфлетів і поезій, скерованих проти Москви, — були «опозиційно» наставлені до офіційної «казьонної» церковщини й релігійності. Пояснювали це впливом творів Т. Шевченка, скерованих проти «церкви-домовини», слуги царату, клерикального католицизму, як політичного знаряддя в руках чужинців, що віддзеркалене в Шевченкових «Гайдамаках», «Єретику», «Іванові Гусі». Першим духовим батьком їхнього українського націоналізму вони вважали Шевченка (його «Кобзар»). На їх націоналістично-революційний світогляд мав вплив і роман письменниці Войніч «Павук», що описував часи «Молодої Італії», Мадзіні, Гарібальді, пропагував італійський націоналізм, але дуже скрайне осуджував австрійських окупантів Італії і їх спільника — папізм. «Кобзар» Шевченка був у них настільною книгою, їхнім Євангелієм, і вони ще за більшовиків дали собі клятву бути вірними ідеям «Кобзаря». Так Шевченків «Кобзар» і книжка Войніч стали

для них джерелом українського революційного націоналізму, але в той же час і джерелом упередження до офіційної московської («казьонної») «церкви-домовини» і клерикального католицизму. Про УАПЦ митрополита Василя Липківського вони мало знали і щойно потім, вже під час контактів із священником УАПЦ о. Дмитром Г. (тоді УАПЦ очолював митрополит Полікарп), вони змінили своє становище і про своє антирелігійне наставлення вже не згадували.

Наведені приклади свідчать про те, що не всі наші місцеві націоналісти мали вже скристалізований ідеологічний націоналістичний світогляд. Але не зважаючи на те, вони були щирими, зразковими українськими патріотами, ідеалістами, націоналістами-революціонерами і такими залишилися до кінця свого життя. Як відомо, напр., Гриць-Борис згинув смертю хоробрих за націоналістичну ідею.

*

Так, роздумуючи про свої обов'язки і середовище, в якому я працював, ми заїхали до Козятина. Тут ми мали наш зв'язковий пункт, що його обслуговували мати з дочкою, репресовані за московсько-большевицької окупації. Щоб забезпечити себе від підозріння, вони прийняли до себе на квартиру молодого італійського офіцера, що прихильно ставився до нашої визвольної боротьби. Спочатку він не знав, що в його кімнаті переховувались наша література і зброя, а потім, коли йому вже довірилися, він сам допомагав ховати їх під час обшуку німців. Після бадолінського перевороту в Італії він завагався, що йому далі робити: додому була далеко й небезпечна дорога і він остаточно вирішив порвати з німцями. Разом із своїми господарями квартири втік у ліс. І так італійський офіцер став членом повстанського загону імені от. Шепеля, інструктором УПА.

(Далі буде)

Петро КІЗКО

* *

*

*Законом тай для тебе буде:
Не шкодувати сил і труда
В ім'я народу свого.
Свою енергію й вогонь
Віддай йому. Й самому вдасться
Лише отак здобути щастя.
Бо без народу щастя й світла ти
Не зможеш щастя власного знайти.*

Елисавета ЖУК

П Р И Р Е Ч Е Н І

(Н о т а т к и)

ЛИПЕНЬ 1933 РІК

Середа. Ранок.

Чудовий ранок, співають пташки, скрізь зелено, а люди вмирають і ніхто не може видерти їх із пазурів смерті.

Вже п'ята година, треба поспішатися у чергу по хліб, але надії і сьогодні мало, що дістану хоч трохи хліба; учора я пішла ще раніш, ледве розвидніло, а хліба таки й не дістала.

Середа. Вечір.

Сьогодні, коли я прийшла до Сорабкопу*, людей у черзі було зовсім мало і я раділа, що може дістану хліба.

Попереду мене стояло кілька жінок, а позаду — старенький дідок зі своєю хворою дружиною; ноги у неї були як колоди, а обличчя налите водою від голоду.

Дідок жалівся:

— Вже кілька днів не можу одержати хіба, як тільки надходить моя черга, біля самих дверей харцизяки відштовхують мене і гукають: »Ти, діду, тут не стояв, іди назад!« — і хоч плач, нічого не допоможе, а сьогодні дружина каже мені: »Чоловіче, нині і я піду з тобою в чергу, все одно помирати, може хтось зглянеться на мене, на стару й таку хвору«.

Я слухала дідка і серце щеміло від жалю, так би хотілося їм допомогти, але що зробиш — сама вже три дні не можу одержати хліба.

Дідок терпеливо чекав і радів, що вже швидко 7-га година — скоро відчинять Сорабкоп.

Ми стояли недалеко дверей, але хвіст позаду нас був величезний.

Люди хвилювалися.

У крамниці почали грюкати — відчиняли двері.

І враз десятки зо три хуліганів, що стояли позаду всіх, кинулися наперед і вмить відкинули нас набік. Все це сталося так швидко, що я на хвилинку загубила старого дідка з його хворою дружиною, але незабаром побачила їх.

Хвора жінка сиділа на землі та гірко плакала, а дідок, бідний дідок, стояв біля людей, що товпилися коло дверей крамниці, й плакав-благав:

— Люди добрі, я ж тут стояв рано-вранці, три години стояв, ви ще спали, а я вже стояв з моєю хворою дружиною, три години вистояли ми, а тепер ви кажете: »Йди назад, діду!« Ідіть, ідіть подивіться на мою стару, невже у вас замість серця каменюка...»

*) Сорабкоп — Союз Робітничої Кооперації.

І впав старенький на східці Сорабкопу, і стукав лобом об камінь, а хулігани реготалися:

— Бач, яку канітель завів, думає, що пожаліють, дудки, нема таких дурнів.

Але сталося чудо, з Сорабкопу вийшла жінка, що вела за руку маленьку, мабуть 5-тирічну дівчинку. В руках жінка тримала буханець хліба з великим довіском.

Дівчинка побачила старого дідка, що плакав на східцях і запитала:

— Мамо, чого плаче цей дідусь?

— Він голодний, люба дитино, ми дамо йому хліба, — і мати простягнула довісок: — піди і віддай його дідусеві, — сказала вона, утираючи сльозу.

— Чого ви плачете, мамусю, вам жаль його? Мені теж... А де наш дідусь? — запитала дівчинка.

— Далеко, далеко, моя дитинко... — і мати ще дужче заплакала.

Дідок стояв навколішки і гаряче молився...

Перегородом я підійшла до них, щоб попрощатися:

— Не журіться, світ не без добрих людей! — сказала я і пішла до другого Сорабкопу, але й там хліба не дістала.

П'ятниця.

Учора я вирішила піти до Сорабкопу по хліб десь далі від Жидівського базару, де менше хуліганів і п'яниць. І я пішла на Підвальну вулицю. Переходячи Малою Володимирською, біля маленького скверу, я побачила, що на землі лежить чоловік, на вигляд років із 40, високий на зріст, колись, мабуть, вельми дужий... Я схилилася над ним, він не дихав, але був ще теплий... Сухий, як кістка, руки в смертельних корчах вп'ялися в землю, по одягу можна було впізнати, що це селянин... Біля нього порожня торба, мабуть прийшов до міста по хліб і тут з голоду загинув... А там удома може голодна дружина з дітьми чекає на нього...

На вулиці людей не видно — було ще дуже рано. Я не мала сили іти до крамниці, зайшла до скверу, сіла на лавку і поринула в свої думки... Пригадалося мені, як у минулому тижні я була в черзі по хліб... Коло мене стояв селянин і розповідав, що в селі люди пухнуть від голоду і багато їх помирає. Вдома у нього залишилися дружина і п'ятеро дітей. »Діти плачуть, просять їсти, а їсти нема що їм дати, от я і вирішив піти до міста, може хоч трохи дістану хліба, і от, хвалити Бога, дістав».

Він поскладав свій хліб у клунок (я теж дістала хліба і раділа), попрощався зі мною, взяв торбу на плечі та хотів уже йти... Але в цей мент надійшов міліціонер, хтось із черги щось шепнув йому і він гукнув на селянина:

— Почекай, куди йдеш?

Селянин розгублено зупинився. Міліціонер гримнув:

— Відкіля ти, що в тебе в торбі?

— Хліба дістав трохи, вдома родина — жінка, мати і дітей п'ятеро, — просився селянин.

— Ану покаж!

Селянин тремтячими руками почав викладати з торби свій хліб. А було там три хлібини — «цеглинки», як називали тоді хліб.

— Ах, ти спекулянт! — загукав міліціонер. — Ходім на міліцію!

— Товаришу міліціонере! — благав селянин, та ж подивіться на мої папери. Всі ж купують хліб і я купив, чому ж мені не можна? ... Вдома жінка, діти голодні, що мені робити? — вже хлипав чоловік.

— Не розгаваривай! — закричав міліціонер. — Складай, марш!

І бідний чоловік пішов за міліціонером. Я закам'яніла в розпачі.

Люди розповідають, що так часто буває, як прийде селянин і купить хліба, так міліція і відбере.

Господи, що за люди тепер, хай Бог милує!

А все ж треба й мені іти в чергу по хліб, і я пішла. Переходячи через садок, перед самим виходом я побачила лавку, на ній сиділа ще нестара селянка, з дитиною на руках, дуже виснажена й тяжко стогнала. Я зупинилася біля неї і запитала:

— Що з вами, тіточко, ви хворі?

— Ох, ні, я не хвора, дитина моя хвора, помирає, а я не можу вже ногою ступити — три дні й крихоточки не було в роті, молока не маю в грудях і дитина загиває. Чоловік помер... Старших діток залишила вдома з хворою бабкою, а сама пішла до Києва добувати хліба... Поки дійшла, охляла зовсім, а тепер не знаю, що робити — дитина помирає, а я не годна з місця встати. Кажуть люди, що тут недалеко є крамниця, де можна купити хліба, а піти я не в силі. Ой, Боже мій, що мені робити? — і вона залилася сльозами.

Я поспішила заспокоїти її:

— Заспокійтесь, тіточко. Ось я їду до тієї крамниці, де хліб продають. Собі дістану і вам принесу, потерпіть ще трохи — черги великі, доведеться постояти кілька годин.

— Боже, Боже мій! — молилась бідна жінка. — Мабуть сам Бог послав вас мені на рятунок...

Вона заворушилась, щоб дістати з вузлика гроші.

— Не турбуйтеся, тіточко, я маю гроші — вистачить і на вас! — і я подалася до крамниці, бо вже доходила сьома година, а треба було обов'язково зайняти чергу, доки привезуть хліба.

Мені пощастило, хліб запізнився, привезли тільки о 9-ій годині. Багато людей порозходилося, — не хотіли чекати, бо траплялось не раз таке, що люди стоять мало не цілий день і йдуть з нічим — хліба так і не привезуть.

Але я вперто чекала і молила Бога, аби привезли хліба і я дістала, щоб дати тій хворій жінці з дитиною.

О 9-ій годині загукали: »Везуть, везуть!« — підвода надїхала, а перед нею бігла голодна дівтора.

На 10-ту годину я вже одержала хліб, попрохала розрізати пополювині і кинулась бігцем до садка.

Біля лавки, де сиділа жінка, стояв натовп... Дитина вже померла, а мати доходила... Її поклали на травничку. Якась стара жінка бідкалась коло неї, голосила — причитувала:

— Ой, Господи милосердний, мучать людей, а самі не поздыхають, п'ють нашу кров... Відна моя голубонька, ще не стара, жити б їй, та жити... І дитина загинула, і сама конає...

Я нахилилася над хворою і запитала у старої жінки:

— Я маю трохи хліба, тількищо одержала, може спробувати дати?

— Ох, ні, моя перепілочко, вже тут пробували, не може вже їсти — запізно.

Людей пробувало щораз більше. Нарешті надійшов міліціонер і накинувся:

— Що ви тут робите? Забирайтеся геть під три чорти! Ну, що ту сталося такого важного? — помирає жінка, дитина померла? — Ну, так що ж? Колись і ви помрете! Що за зібрання?! Геть звідсіля!

Я звернулася до нього:

— Товаришу міліціонере, там біля садка лежить мертвий чоловік, заберіть його, не добре якось — ходять діти, їм не треба дивитись на таке...

— А вам що? — гукнув він на мене. — Хто вас поставив давати розпорядження? Забирайтеся геть, і без вас знають, що треба робити!

Я пішла додому. Коли увійшла до хати, чоловік схвильовано запитав:

— Що трапилося? На тобі лиця нема!

Я не витримала і, плачучи, почала розповідати про все, що сталося за цей страшний день.

— Так, так! — казав чоловік. — Далі вже не можна витерпіти. За той час, як тебе не було, кілька разів до мене стукали голодні — прохали хліба, особливо малі діти... Я й тепер чую їхній лепет: »Таточку, крихотку хліба!« — а я не мав що дати. Це таке страшне, а вони бідні, голодні діточки, мабуть гадають, що тут живуть люди без серця...

Я, як могла, намагалася заспокоїти чоловіка:

— Ми ж не винні, що й самі не маємо хліба, тепер я добула, хтось постука — то й дамо!

— Це не надовго, моя люба, а далі що робити? Я вже не можу піти на прохід, куди не глянеш, скрізь лежать мерці. Садки повні зелені та квітів, але діти там не бавляться, бо на траві лежать конаючі... Я не знаю, як ти можеш витримати у тих чергах, в мене вже сил нема!...

Субота.

Сьогодні вранці прийшла до нас Олена, старенька молочарка, що колись носила нам молоко. Раніш вона приїздила з Боришполя власними кіньми, статечна як королева, а тепер змучена, суха як тріска, бідна Оксана!

— А як приїдять, — каже вона, — оті безсовісні комсомольці хліба шукати, то, Боже мій, все поперевертають у хаті, і в клуні, і в коморі. На горище лазять, долівку рубують, землю риють, у піч заглядають, що варипи питають, а як побачать десь склянку пшона або борошна, то заберуть. »Не

здав, кажуть, всього продналогу!« Як нема хліба, то заберуть сорочки, свиту... Кажуть, »продамо, а ви хоч здихайте! — і все безсердечні тягнуть на Москву!

Ми пообідали з Оксаною, чим Бог послав. Оксана попросила нас і по-мандрувала додому.

Я запропонувала чоловікові піти на прохід. Кажу: »Ми вже давно не були на Володимирській горці, там так гарно, хоч трохи відпочинемо душею«.

Швиденько одяглися і пішли. Було дуже душно, хотілося піти до води.

От ми вже й на горці. Боже, яка краса! Хто хоч раз побачить цю красу, ніколи не забуде Києва, горки і Дніпра!

Ми пригадали собі, як у 1918 році приїхали до Києва, — готелі всі були переловнені, знайомих не відшукали і просиділи цілу ніч на горці. Чоловік, стомлений, заснув на моєму плечі... Було так само тепло, багато зелені, і вночі від Дніпра віяло прохолодою, але скільки тоді було надій, а тепер... Скільки років неволі, особливо останні ці страшні роки... Так тяжко стало жити, а навкруги — краса і смерть!

До нас підійшла жінка з малою дитиною на руках. Вона несміливо попрохала хліба. Я дала їй шматочок (як ішли на горку, я взяла пару кусників). Жінка розповіла, що жили вони біля Мотовилівки, мали добре господарство, але їх розкуркулили. Чоловік не хотів йти до колгоспу, його заарештували і вислали на Сибір. Казали, що він інших намовляв не йти до колгоспу, а її вигнали з хати, все забрали... Стара мати вже померла, хлопець був дуже хоропитий, не витримував голоду, а я з дівчинкою ще тримаємось. Прийшли до міста, а тут кажуть: »Не хотіли працювати, тепер здихайте як собаки!« — жінка утерла сльозу.

Мені стало соромно за людей, я віддала їй і другий шматочок хліба та вибачалась, що не маю більше. А вона мовила:

— Хай Бог вам допоможе! Ось там на цій доріжці лежить мертвий чоловік, він теж з нашого села...

На душі стало тяжко і ми поспішилися піти додому, але за кілька кроків побачили мертву жінку... Коло неї двоє хлоп'ят плакали — прохали хліба, а ми вже не мали хліба і поклали біля них трохи дрібних грошей.

Жах охопив наші душі, сльози текли з очей. Тут, де Бог явив таку красу, недолюдки мордують людей. Примари смерти встали над нашим народом!

Вісторок.

Чутки про голод в Україні докотилися і до Західньої Європи. Прихильники СРСР вирішили послати в Україну свого речника, французького міністра Ерію, щоб спростувати »брехливість фашистських інформацій« про голод. У місті почали готуватись до зустрічі — вулиці позамітали, мерців зі скверів і садків позабирали, а решту голодних кудись нагнали. Особливо багато їх лежало на Шевченківському бульварі — цим шляхом має їхати Ерію до Академії Наук, що її хочуть йому показати.

П'ятниця.

Учора була в нас Олеся, вона працює в дитячому будинку як вихователька і розповіла нам, як там готувалися до зустрічі французького міністра Еріо — вчили дітей співати пісень про Сталіна, як відповідати, коли питатимуть їх, чи добре їм? — «Добре», відповідати, «дуже добре!», казати, що вони дуже люблять «батька Сталіна», що він такий добрий, так любить дітей...

Чекали, що Еріо приїде в час обіду, тому приготували обід, якого тут діти ще ніколи не їли — супа з макаронами, на друге — м'ясні котлети з підсмаженою картоплею, і на третє — кисіль з клюкви до молока. Діти раділи і чекали на обід, а гість не їхав... Почекали до другої, але гість не їде — бідні діти голодні, почали плакати і прохати їсти. Розлючена начальниця стала гримати на дітей. Нарешті, о 3-ій годині, подзвонили: «Міністер Еріо їде!» Тоді вирішили дати дітям обід, але це була лише супа зі шматочком житнього хліба, котлетів не дали — залишили на завтра, та ще додали трохи кисілю, і то без молока, щоправда — притрусили трохи цукром, — так закінчилася для бідних малят зустріч з Еріо...

У той самий день, коли приїздив Еріо, коли йому показували добробут «квітучої України», в мене не було в хаті ні хліба, ні ложки крупи, щоб зварити куліш, і я пішла на торговлицю купити склянку пшона. Шукаючи за пшоном, я переходила поміж спекулянтами, що торгували одягом. Недалеко там продавали насіння, що його можна було купити за 1 карбованця склянку, — це була дорога річ для звичайної людини, а для спекулянта, що легко заробляв гроші, цей десерт був розвагою. Уся торговлиця була засипана лущинням і зогиджена блювотиною п'яниць.

Переходячи рядами, я побачила страшну картину, що її не забуду до віку — на землі сидів малесенький хлопчик, років двох, і з блювотини вибирав насіння... Їв його, а недалеко нього — лежала мертва мати...

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
І РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ
ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Д-р Микола АРКАС

РЖЕВНИЦІ, ОДНЕ З ПОГАСЛИХ ОГНИЩ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ

(Продовження, 2)

Тепер зупинюся ще над короткою історією самих Ржевниць. Коли вперше оселилися люди на місці Ржевниць, — сказати неможливо. Найстарші писані джерела називають їх «Гржевніце» або «Држевніце». Ці дані стосуються до другої половини XIII-го століття. Тоді вже Ржевниці були значним селищем, бо в 1253-му році про них кажеться, як про село з церквою, — «вес костельні» (ves kostelni), а в дарчій грамоті Вячеслава II-го збраславському манастиреві (1292-го року) вони єдині з усіх перелічених у грамоті селищ були названі «цївітас», себто «посад», «містечко».

Таке ж значення вони мали й пізніше. У 1304-му році, — названі «вілла форензіс Грзебніц», у 1324-му — «оппідум Рзебенітц», у 1340-му — знову «ін оппідо Грзевніц» і т. д.

Названня Ржевниць «оппідум-ом» свідчить про те, що вони були укріплені. Первісно, назва Ржевниць могла звучати інакше, бо звук «рж» постав пізніше з древне-чеського м'якого «р»: — «рѣ», «ріє».

Таким побитом, у прадавні часи вони могли називатися «Рієвніце», «Грієвніце», «Дрієвніце», «Грієбеніце», а трохи пізніше: «Рєвніце», «Грєвніце», «Дрєвніце», «Грєбеніце», від старо-чеського «рев», «дрєво», «грєбен», що відповідає сучасному «ржев», «држево», «гржебен», себто рев звір'я, дерево або дрова, гірський хребет, кряж, гребінь. Можливо, що були сучасні Незабудийцям, а може й старішими за них.

Ржевницький костьол св. Мориця (Mořice) збудований в стилі барокко, досить старий, але до нього, на тому ж місці, стояла романська каплиця Діви Марії, рештки якої цілком зчезли у 1750-му році за перебудови храму.

Костьол святого Мориця був переданий королем Вячеславом I-им у посідання мальтійському ордену Червоної Звізди (1253 року) й у його володінні знаходився ще й при мені.

Довкруги костьолу розкинувся старий цвинтар, де відбувались похорони ще в перші роки нашого перебування в Ржевницях. Там же покійся прах нашого українського студента-медика *Миколи Рибальського*, що помер від сухот на початку двадцятих років. Оскільки пам'ятаю, був він родом з Полтавщини.

На цьому цвинтарі ховали своїх померлих ще поганці й вже по цьому можна судити про древність Ржевниць.

1931-го року, на холмі «Шібрні» (Šibrný), де раніше був вишневий сад, постав новий цвинтар, де теж тліє прах наших українців: панночки-гімназистки *Зінаїди Хлор*, що скінчила життя самогубством з-за нещасного кохання, потім, сенатора й професора *Сергія Павловича Шелухина* та його вірної, незвичайно милої, дружини *Любови Миколаївни*, уродженої *Рігельман*, інженера галичанина *Федора Дмитровича Мельничука* і дружини мого

брата Миколи, Надії Іванівни Аркас, уродженої Нератковської, що померла у 1955-му році від пістрика, вже коли нас не було в Ржевниціях.

Там же було поховано кілька вояків червоної армії, що загинули в травні 1945-го року в околицях нашого села, а в окремій братській могилі лежить шість чи сім молодих радянських солдатів, що загинули, отруївшись метиловим спиртом: вони славили перемогу!

Король Ян Люксембургський у 1335-ім році дав Ржевницям різні привілеї, які підтверджувались потім і пізнішими монархами, зокрема ж Фердинандом I-им.

Але Тридцятилітня війна 1618-1648 років обернула Ржевниці в руїну. Року 1649-го в них було тільки п'ять господарств і дев'ять хат, частинно вигорілих.

Я знав ще одного старезного ржевницького діда, пана Страку, який добре пам'ятав, як Ржевниці у 1866-ім році, під час прусько-австрійської війни, обсадили пруські війська і як на подвір'ї хати його батьків квартирували на постої пруські кірасири.

Цей сам пан Страка був свідком будови залізничного шляху Прага-Пльзень і оповідав мені, який фурор викликала поява першого паровика. Вона викликала в декотрих ржевничанок гістерію, багато зомліло, багато зачинилось у косях, чекаючи кінця світу. Як міняються часи!

В 1771-1772 роках у Ржевниціях лютувала чума, що виморила село; був тоді такий голод, що люди їли траву й корінці.

Року 1862-го було відкрито залізничне сполучення з Прагою й це стало початком нової ери для Ржевниць. Поступово, вони почали обертатись у віллове містечко й розростатися.

Між іншим, в заїзжім дворі «у Кочу» («U Kočů»), що знаходився супроти будови старого двірця, там саме, де колись був брід через ріку, — проживав одне літо, ще коли був студентом, чеський національний герой і перший президент Чехо-Словаччини, Томаш Гаррік Масарик.

В цій заїзжім дворі і, мабуть, у тій же кімнаті, в якій жив колись Масарик, ми перебували нашу першу ніч у Ржевниціях, в лютому 1921-го року...

Коли ми поселилися в Ржевниціях, там жило вже кілька російських й українських емігрантів. Останні були «вільновідпущениками» з чеських таборів для полонених, головним чином Йозефова, в який чеська влада заперла рештки галицьких Січових Стрільців, що прийшли з Польщі. Декому з них було дозволено продовжувати освіту в празьких високих школах. Їх австрійська уніформа, — на цивільний одяг ніхто не мав грошей, — у перші дні їх перебування в Ржевниціях викликала одверту нехоть чехів і вони нишком, по-гадючому, шипіли:

— Сакраменске ракушаці, і днес єште немаме вод ніх покій!

Чехи, що самі недавно скинули австрійську уніформу, не любили галицьких стрільців, пам'ятаючи про їх стійкість у боях, про їх вірність Габсбургам і, головне, за те, що вони так завзято бились з російським військом і чередою в полон не бігли.

Але з часом і чехи угамувалися, звикли до «сакраменских ракушаку», тим більше, що ті «ракушаці» виявилися дуже чемними й порядними людьми.

З цих «піонерів» української еміграції Ржевниць, переважно галицьких старшин, пригадую Воробця, Романа Володимировича Каратницького, Олександра Голейка та його молодшого брата Володимира, чи Влодка, як кликав його брат, ще зовсім молодого юнака, що служив у стрільцях рядовим вояком, нарешті, Аполінарія Дуткевича чи Дудикевича, — точно не скажу, — який, здається, в армії не служив.

Я хоч і був у англійській «ворожій» уніформі «денікінців», швидко познайомився з ними і австрійський лейтенант Воробець, який за короткий час устиг вже опанувати чеську мову, почав і мене її учить та викривати мені подробиці запису на філософічний факультет чеського Карлового Університету. Хоч невдовзі й виїхав він кудись з Ржевниць, але мені дуже допоміг своїми порадами.

Це був невисокий, щупленький, анемічного вигляду, блідий тридцятилітній мужчина; всю війну він пробув на фронті, спочатку в австрійській армії, а потім у Січових Стрільцях, «Усусусах», як їх називали. Був він хворобливою людиною і якимсь безвідрадним песимістом. Трудна дійсність навчила його дивитись на життя без рожевих окулярів. З теплим почуттям я згадую його.

Роман Каратницький, гарний собою старшина, приблизно, одноліток з Воробцем, мав скалічену раненням руку, що не розгиналася в лікті, і Олександр Голейко — були хлопцями зовсім іншого гатунку: життєрадісними, веселими й компанійськими, а до того ще й нерозлучними друзями. Вони гарцювали на двох поприщах: успішно вчилися, — Олександр на правничім, а Роман у високій торговельній школі, — і саме так успішно полонили серця чешок всіх вікових градацій, притримуючись мудрого гасла: «Бий ворону, бий сороку, — на гарну соколицю попадеш». Широко-далеко обидва славилися своїм непереможним донжуанством й карколомними амурними пригодами. У цих своїх зальотах проявляли таку легендарну сміливість та винахідливість, що не лишалося сумнівів про те, що їх сам Ерот покриває своїм омофором.

Олександр Голейко носив із собою навіть спеціальну записну книжечку, в якій занотовував всі чергові побачення, «щоб не збитися й не переплутати, не дай Боже»... До цих своїх записів він часто додавав «глоси», подібні, наприклад, до таких:

«Осторожно! Ніж постукати, — глянути у вікно, чи не дома чоловік».

«Увага! Клята сусідка шпигує за Анічкою».

«Манічці обов'язково принести цукерки, а, на щасливий випадок, й комбіне».

«Якщо не буде в поштової скриньці хустки, — до Власти не заходити: засідка!»

«До Ружени — не ївши: — нагодує кнедликами».

«Не брати з собою до Марженки грошей. — засну — зчупне».

«З Міладою — чемно, панночка серйозна; даси рукам волю — всі перспективи їк чорту», і т. д.

Врешті-решт, обидва закінчили студії й стали докторами. О. Голейко повернувся потім до Галичини і там відкрив, здається, практику.

Його молодший брат Влодко, чи, як я його звав, Володя, — був моїм задушевним другом; він був на кілька літ молодшим за мене й, балакаючи, шепелявив. Був дуже добре вихованим юнаком, скромним, ввічливим, послужливим, побожним, трошки соромливим й трошки забобонним. Він часто бував у нас і дуже подобався моїй неньці. Вдвох ми блукали по лісах-горах, завжди обговорюючи яке-небудь серйозне питання. З дамами й панночками був соромливим й унікав їх компанії.

Учився Володя дуже добре, заразом на двох факультетах: на філософічному й на богословському; пристрастився до латини й старогрецької мови, і так добре знав ту латинь, що писав нею листи до Риму й, навіть, говорив. Правовірний греко-католик, він вагався з вибором ким стати: чи присвятити себе науці, чи стати священиком; і тут, не дивлячись на його релігійність та протилежне побоювання жінок, він не симпатизував celibатові й заприсягався, що не стерпить на своїй маківці тонзуру.

Та його брат, коли спав Влодко, вистриг ножицями йому справжню тонзуру й бідний Володя примушений був зголити все волосся та довго ходити голомозим татариним.

Скінчивши студії, Володя став «подвійним» доктором: доктором філософії й доктором богословських наук, а потім повернувся до Польщі й став учителем у Карпатах, коло Закопаного, в Рабці-Двур.

Ми довго з ним листувалися, але гітлерівський шал перервав наші зв'язки і що сталося з милим Володею я й не дізнався.

Окреме становище займав серед нас *Аполінарій Дуткевич*, особистість містично-загадкова. Був він теж галичанином, але чи служив раніше у війську, — не знаю. Здається, що ні. Невисокий на зріст повний мужчина сангвінічної будови тіла, короткоший, поставою безформенно-опецькуватий, він скидався на розгодовану блощицю чи на набряклого трав'яного кліща. Маківку голови мав лису і з чолом сполучали ту лисину дві смужки пролисин; на тімені, однаке, й над скронями — волосся росло, а з огляду на те, що росло у нього вихрами, то й здавався він трирогим чортом. Кошлаті брови, маленькі, налиті кров'ю, «урочливі» очі, що мали властивість зароняти в душу розгубленість та замішання, ніби просвердлювали всю істоту, зазираючи в найсокровенніші тайники душі, не то зачаровуючи, не то гіпнотизуючи, не то паралізуючи людську волю. Невеличкий, карлючкуватий ніс, як дзьоб папуги, борідка клинцем, у якій губились вуса, хода стрибцем, ніби замість ступні він мав чортячі ратиці, згорблена постать; всі рухи неначе свідчили про те, що перед вами не студент Дуткевич, а чортяка в цивілю.

Зовнішньому виглядові його цілком відповідали й «демонічні» властивості його натури. Демонічність свою він не заперечував, навпаки, підкреслював, що він запанібрата зі всілякими страхіттями рогатими, що «нечиста сила» допомагає йому мати постійний контакт з душами, потрібних йому великих мерців. Дурисвіт? Фокусник? Пройдоха? Комедіант? Так, нишком, кожен з нас думав, але, в товаристві з ним ми відразу ж втрачали самовпевненість, з острахом поглядали на нього, поводитися з ним запо-

бігливо, нібито було якесь наше начальство і ніколи не відважувались суперечатися з ним. Одним словом, у його присутності ми ставали якимись підневольними й безвольними людьми.

Дуткевич справді був широкоосвіченою людиною і його сміливо можна було назвати всезнайкою-енциклопедистом; не було, здається, речі, яку б він не знав, не було, здається, такого питання, яке б він не розв'язав. Оскільки пам'ятаю, але не тверджу, він одночасно студіював на трьох факультетах: філософічному, правничому й богословському, був поборником егоцентризму, сам себе прозивав великим індивідуалістом та егоїстом і схилявся перед філософією Ніцше. Йому надто імпонувала груба й безоглядна сила, сваволя, жорстокість; тиранію і деспотизм він уважав головними передумовами великодержавного могуття нації; до людської моралі ставився з призириством, вважаючи її ганебною м'якотілістю, а з мораллю відкидав і всякі Божеські доброчесноти. Поводився він завжди незалежно й владно; пановитість його вдачі відразу якось приголомшувала волю інших, викликала прямо боязку запобігливість і підкорення, ніби в кімнату ввійшов не опецькуватий «пан-товариш» Дуткевич, а якийсь суворий потентат.

Таке почуття меншеварстости відчували навіть ми, його найближчі друзі, а дехто зі сторонніх просто уникав зустрічі з ним.

Говорив він завжди безапеляційно, з великим апльомбом, знаючи наперед, що ніхто не відважиться спростовувати його «рацію», чи взяти під сумнів імовірність його розповіді, навіть тоді, коли він, «між іншим», повідомляв нас, що вчора бачився й довго розмовляв із Сократом чи Наполеоном, чи з кимсь іншим із великих небіжчиків.

Що правда, то правда, — він читав чужі думки, одним поглядом примушував людей оглядатися, умів творити всілякі карколомні дива і, як всі знали, — був знавцем окультих тасмниць, плюс сатаністом.

Особливо боявся його побожний і трошки забобонний Володя Голейко, що здригався, почувши його «мефістофельський» регіт. А реготав він дійсно, як Люципер, моторошно й кровожадобливо, іноді ж зловищо хіхікав, як чортеня в закутку.

— Правду він бреше чи ні? — Слухаючи його несусвітні байки, подумав я, — у всякому разі, такого комедіянта-дурисвіта світ не бачив...

А він глянув на мене скося й — скрипучим своїм голосом:

— Ви, пане-товаришу, такого про мене не думайте, бо зле буде... Ха-ха-ха, хі-хі-хі!... Дурисвіт! Комедіант!.. За таке я можу, пане-товаришу, Еринії на вас накликати, тоді не плачесь! — і, крутнувшись, хіхікнув: Гуно створив «Фавста» на тій же підставі...

Сенсу цього натаю я не збагнув, але відчув, що в ньому таїться погроза. І, відчувши ту погрозу, знепокоївся: ану ж, підкладе мені якусь «містеріозну» свиню?

Якось, дуже релігійний Володя спитав Дуткевича, чи вірує він у Бога. На питання Дуткевич відповів питанням:

— А в якого?

— Як у якого? Бог же один!

Дуткевич диявольськи реготнув:

— Ех, Влодку, Влодку, пане-товаришу молодий! Даремно ж ти просиджуєш парту теологічного факультету! Я ось просидів її недарма, а тому й питаю тебе: — У якого Бога?

Володя зніяковів і змовк.

— Видиш, друже мій, — казав далі Дуткевич, — Боги суть різні, Богів саме стільки, скільки на світі пристрастей є, а з пристрастей найдужче — Зло. А, як знаєш, сила не тільки соломинку ламає, а ламає все чисто... Сила фізична й сила духу діють заодно, а позаяк Зло наймогутніший Деміюрг Всесвіту, то, виходить, що підрядні сили працюють на нього...

— Христос-Спаситель скинув диявола в невид! — нерішуче зауважив Володя.

— Ха, скинув! Коли б скинув, то сатана не панував би над світом, не був би його всемогутнім владикою.

Володя зблід:

— Ви кажете, що не Христос диявола, а диявол Христа переміг, що не Христос, а диявол панує над нами?

— Я не люблю повторятися, пане-товаришу... Я єсть я й поклоняюся Тому, кому поклоняється моє «я»; тобі ж ніхто не забороняє захоплюватися казками Андерсена й вірити солодко-кислій феєрії...

Незвичайно розумний та дотепний Дуткевич любив висловлювати парадокси й обволікати себе таємничістю.

Дуткевич ніколи нікого не запевняв, не силкувався переконати в правдивості своїх слів, бо вважав те нижчим своєї гідності; він просто оповідав, не сумніваючись, що ми йому віримо.

Його божками були люди вольові, деспотичні, безоглядно-жорстокі й свавільні: Наполеон і Цезар, Фрідріх Великий і Бісмарк, Іван Грізний і Петро I-ий, Робесп'єр і Діоклетіян, Ленін. У гостях у нього бували тіні всіх визначних людей і з ними він розмовляв, як рівний з рівним, бувало, що й сперечався з ними й мало не частував їх вечерею.

Про це він оповідав нам так серйозно, так переконливо, що наганяв на нас містичного дрижака.

Розум підказував, що своїх слухачів, а в їх числі й мене, Дуткевич вважає за дурнів-простаків і ставиться до нас з призи́рством. Вірити таким нісенітницям, справді могли лиш простаки, але виявити себе непростакими ніхто з нас не відважився: непогіршність Дуткевича була непорушна і в його очах ми лишалися дурнями.

Якось мова зайшла про політику. Дуткевич мовчав, прислухався, а потім зареготав, як нечистий на млинових лотоках:

— Ха-ха-ха! Демократія! З-за тієї демократії ми й тиняємось, панове-товариші, під чужими парканами: — нікому було у нас взяти канчука та, як слід огріти ним, прошу пана, ту нашу демократію, тоді б і хосен був: ми сиділи б у Львові, а ви, пане-товаришу, у Києві.

На прогулянках, ми завжди з великим зацікавленням слухали його розповіді, що їх він, без виявленої причини, зненацька переривав диявольським реготом; в свою мову він раз-у-раз вставляв латинські слова й цілі речення.

— Ось вчора вночі заходив до мене Бонапарт, — оповідав він так, ніби мова йшла про найбуденнішу річ. — Журиться, бідний, мучиться душею, що його сина поховали в Австрії. Я його заспокоював, запевняв, що недалеко той час, коли Орля повернеться до Франції. А він, чудило, не вірить.

— Звідки ж ти про це знаєш?

— Я знаю! А дух Наполеона ні; ось у чому вся пікантність!

І Дуткевич зареготав.

Моторош брала, а я боявся навіть подумати, що Дуткевич безсовісно кепкує над нами простаками і гнав геть ці думки, боячись помсти чаклуна. Іноді він раптом припиняв своє оповідання, насторожувався, потім зупинявся:

— Одну хвилинку!

Він нахилився, брав два цурпалки і, склавши їх хрестом, клав за собою посеред дороги; потім рушав далі:

— Тепер відстане, чортеня, хрест його зупинить... Бачите, іноді й хрест у пригоді стати може...

Ми злякано переглядалися: комедія чи містерія? Розуміється, комедія! Я поспішно відмахнувся від недоречних думок, але було вже пізно: Дуткевич похмуро вп'яв у мене свої очки:

— Ви, Аркасе, так не думайте, погано буде! — І в очах блимнули погрозові, злі вогники. — Я, пане-товаришу, у твоїй голові все бачу, як у своїй; отож не наважуйся: мене боїться й сам Люципер!..

Якось з одним студентом, якого з відомих причин не називаю, — ми відважились підглядіти, що робиться вночі у Дуткевича. Жив він окремо, на мансарді коло нового цвинтаря, «поближче до своїх приятелів-духів», і завжди, і вліті і взимі, мав навстіж одчинене вікно. Ми залягли на схилі «Шібрного» так, що згори було видно кімнату Дуткевича, як на долоні. Ми затаїлись, приблизно, в ста кроках від неї в кущах бузини.

Дуткевичеве помешкання ярко освічувала електрична лампочка; сам Аполінарій сидів коло столу в своїй ярмулці, що мала магічну силу, — так, принаймні, твердив її власник, — і, очевидно, щось читав.

— Товче, шельма, богословіє! — шепнув мені ледве чутно мій приятель. — Тепер йому нема перед ким корчити з себе мага-чародія; я... — і він осікся: коло нас, за повного безвітря, раптом зашелестіли купці, наче на них налетів вихор. Дуткевич стояв уже, взявшись у боки, біля вікна й реготав так диявольськи, що у нас мороз розбігся по спині. Ми припали до землі, а він все реготав із якимсь захопленням й так голосно, що з лісу озивалася луна. Потім він змовк й гукнув:

— Гей, ви там, конспіратори! Хаа-ха-ха, хоо-хо-хо! Чого в кущі забрались, черевом траву уминаєте? Гайда домів!

Приятель мій розмашисто перехрестився, ойкнув, зірвався й кинувся тікати, а я за ним. Нас проводжав той же диявольський регіт.

Увесь жах був не в цьому реготі, а в тому, що Дуткевич не мав жодної фізичної можливості нас бачити; значить, тут справді замішалася диявольська надприродність.

Але, за недовгий час, мене знов потягло, як до забороненого плоду, до вікна загадкового Аполінарія; мій приятель, однак, рішуче відмовився

повторити експеримент. Сам я йти побоявся й намовив іншого приятеля, атлета-спортсмена: з таким і привиди не страшні.

Ми заповзли в ті ж кущі бузини; на цей раз ніч була темна й Дуткевичова кімната, здавалось, особливо ярко освітлена. Сам Аполінарій стояв посеред неї в своїй незмінній ярмулці й з кимсь жваво розмовляв. Але з ким? У кімнаті, крім нього, нікого не було! Голоси до нас не долітали, але жести його показували, що він з кимсь дебатував. З безтілесним духом!

— І, пшя кров! — прошипів атлет — тут, прошу пана, й зваріювати мож!

Дебатування проте так затягалося, що ми не діждались його кінця й ти-хенько подалися геть, благовіщий провидець на цей раз нас не запрямітив.

Але на другий день, на черговій прогулянці, Дудкевич узяв мене й атлета під руку:

— Шкода було часу; даремно вчора в кущах просиділи, а мого гостя так і не побачили... Ех ви! З ким тягаться задумали: одчайдушно тай глупо — могли не вернутись...

Ми так й омліли.

— Так, так, підглядали! Я вас, пани-товариші, чудесно видів: затаїлися, баньки витріщили... А кортить вам знати, хто у мене був?

— Нічого гріха таїти, кортить.

— Радо задовольню вашу цікавість. Був у мене вчора, прошу панства, Анахарзіс, прецікаві речі оповідав і, уявіть собі, оказався не тільки філософом, а й знаменитим натуралістом; навіть я цього не знав, бо про Анахарзіса ніколи не думав... Казав, що він зовсім не скит, а слов'янин-гелонець...

Ось таким був наш колега Дуткевич, маленький, гладенький, бородатий кліщ з диявольською фізіономією. З ним я так і попрощався навіки, не розгадавши таємниці його містифікаторства. Але тепер, коли з того часу проминуло сорок літ, він мені вже не здається таким моторошним чаклуном-сатаністом. Нікому ж бо він не спричинив й крихоточки зла, нікому нічим не ушкодив, навпаки, в скруті й халепі не одному допоміг.

Я певен, що не помилюся, коли скажу, що під його напускним «оригінальничанням», під його містифікаторством, таїлося серце доброї й порядної людини. Чув я в сорокових роках, що він трагічно загинув десь у Галичині. Коли так, — то в критичний момент його життя, чари його зрадили. Якщо ж ті чутки неправдиві й він і досі любить соняшним світлом, — я вірю, що за ці мої рядки він не образиться. Аджеж на те, щоб так майстерно дурити високошкільних спудеїв, треба мати не абиякий хист!..

Того саме часу, на початку двадцятих років, я познайомився із студентом-медиком *Миколою Рибальським*, родом з Полтавщини, з хвацьким козарською *Сердюком* і з поетом *Дієм*, прізвище якого забулось.

У двадцять другого році, *Рибальський* помер від сухот легенів і його було поховано на старому ржевницькому кладовищі коло костьола св. Мориця. Помер він, захлинувшись кров'ю, і його труп знайшли через тиждень після його смерті. *Рибальський* напівлежав на ліжку, геть залитий кров'ю; в його мертвих очах застиг жаж.

З молодим українським поетом Дієм я теж зазізнався в Ржевничах. Його прізвище, здається, кінчалось буквою «н».

З себе він був дуже негарний, худий як кість, з вистаючими вилицями й впалими щоками, на яких грав нездоровий рум'янець. Життя його доходило до кінця й небавом він помер від сухот.

Вдачею скромний, небалакучий, замкнений у собі мрійник, він у тиж вечори любив прогулюватись по березі Бероунки, завжди морозливо загортаючись у пальто; завжди самітно, завжди низько схиливши голову, ніби земля притягала його до себе. Іноді він раптом зупинявся й записував щось у блокнот, а як тільки заходило сонце, — спішився додому, бо його тоді сильно морозило, підвищувалась температура й на щоках проступав гарячковий рум'янець. Тоді він був вже на порозі смерті. Туберкульоза легенів довершувала свою погибільну працю. Дій знав, що йому вже не довго ряс топтати і він писав, писав, поспішався хоч би частину свого натхнення лишити у спадщину народові.

Коли стан його здоров'я зовсім погіршився, його хотіли відправити до санаторії сухотних, лікар, одначе, вислухавши недужого, сказав його друзям, що робити якісь заходи вже пізно:

— Хай останні свої дні ваш друг пробуде дома, у звичній обстановці, серед рідні.

Лікар не знав, що у Дія не було ні хати, ні звичної обстановки, ні рідні, що він був бездомним бурлакою.

Напередодні своєї смерті, він почував себе бадьоріше, навіть, попробував звестися; але дарма. Поет сумно усміхнувся й сказав друзям:

— Хотів би я, братіки, щоб нужденні останки мої тліли у рідній землі, серед степу широкого на Україні милій... Та не кожному таланить, як великому Тарасові...

Поховали його в Празі, на старім відтинку православного цвинтаря на Ольшанах. Через десять літ я із великими труднощами міг розшукати його могилу; а згодом дерев'яний хрест над нею підгнив, упав, заріс бур'яном й могила навкі стратилась серед нього.

І хоч був Дій талановитим поетом, ніхто не подумав поставити над його тліном нового хреста й тим пом'янути сердегу.

З тихим й миролюбним Дієм я одного разу навіть посварився. Він був членом «Української Студентської Громади» в Празі, склад якої був виключно наддніпрянський, а я — «Української Академічної Громади», склад якої був чисто галицький. У першій головували «петлюрівці», а в другій — «консерватори» австрійської школи, з якими мені, тоді гетьманцеві, було легше порозуміватися.

Так ось колега Дій і закидав мені «зраду», а я йому — також «зраду» супроти історичних традицій нашої батьківщини.

Посварились по-молодому й помирились по-молодому, а сваритися, властиво, нічого було, бо й ті й ті були чесними синами України...

Сердюк, коли не помиляюся, студент-технолог, був дужим, широкоплечим й веселим хлопцем; це був портрет удатного козака-гайдамаки. Такі, як

він молодці рубали з плеча шаблюкою так, що перетинали ворога навпіл. Здоровенний був хлопець, сотник петлюрівської армії. У нас він був майже щодня й цікаво оповідав про різні свої бойові пригоди.

І хто міг припускати, дивлячись на нього, що організм цього дужого богатиря підточує смертельна недуга, що його життя обмежене днями. Небавом, він сам сказав нам, і то цілком спокійно, навіть усміхаючись, що у нього горлова туберкульоза і що жити йому лишилося недовго.

— А ви, Ольго Іванівно, запасіться для мене окремим черепком: — хвороба моя заразлива... Шкода, розуміється, так по-дурному, помирати. Здавалось мені, що моя життєва дорога далеко вперед простяглась, а доля судила інакше і її не те що конем, а й літаком не обминеш. — Це він сказав так байдуже, що нам стало не по собі.

— Вам треба лікуватись, пане сотнику, й все буде гаразд. На такому, як ви, хвороба зуби поламає та й досягнення в медицині тепер такі, що ніяка небезпека вам не загрожує. — Заспокоювала ньенька бідолаха, щоб хоч трошки обнадіити його.

— Пізно вже, Ольго Іванівно, ніщо тепер мені не допоможе, бо ті зуби в горло моє вп'ялись...

Дійсно, Сердюк хирів все помітніше, все дужче; втрачав голос і ледве ковтав їжу. Його одвезли в місто Колін, де він і помер через два місяці.

Поховано його було на міському цвинтарі.

У Ржевницях у нього тягнувся понад рік ніжний роман з панночкою, чешкою Голубовою. Всі про цей роман знали, говорилося про недалеке весілля, але хвацького сотника ждала смерть.

Він помер на руках своєї милої і, після його смерті, вона дала зарікання вічного дівочтва. Обіт цей вона не порушила; у всякому разі, через двадцять літ, коли ми, у 1949-му році, покидали Ржевниці, вона лишилась незамужньою й носила все чорне...

Приблизно, в той саме час, у Ржевницях осів *Михита Шаповал*, війовничий лідер українських соціалістів.

Кремезний і осадкуватий, кирпатоносий, щокастий і вусатий, він нагадував обличчям не то скитського варвара, не то Аттілу, не то Сократа. Голову свою бідову він покривав кріслатим капелюхом італійських змовників або анархістів. Обличчя мав чорноземно-просте, хитрувато-добродушне й розумне, а манери самовпевнено-демократичні, себто такі, якими афішувалися тоді всі, як власть імущі, так й абшитовані «вожді народу». Надягнути б на нього бриль, сунути б в руку батіжок і тільки пари волів би не хватало, — остільки вся його зовнішність була простацькою. Але, під цією личиною простацтва, крилася людина мудра, метка, кмітлива, кипучої діяльності ватажок й ідеолог українського соціалізму.

Коли, бувало, він зустрічався на вулиці з мою ньенькою, — до нас він ніколи не заходив, — галлятно вітався і вважав за необхідне перекинутися з нею кількома словами, а одного разу, несподівано, заявив:

— Ми, хоч і різних ідеологічних таборів, Ольго Іванівно, але дозвольте мені, як одному з ватажків нашого народу, низенько вклонитися вам за вашого чоловіка, що стільки зробив для України.

На еміграції, як кажу, він не позбувся партійного запалу, проявляв гарячкову громадсько-політичну діяльність, хапав зубами за п'яти «реакцію» і згрупував довкола себе численний табунець прихильників.

Шаповала звалив удар, від якого він і помер в Ржевниціях. Удар скоївся з ним увечері в потязі, в прогоні між Добржіховицями й Ржевниціями, коли він підвівся, щоб взяти з полиці портфель...

В містечку нашому проживав також найближчий його співробітник по партії п. *Никифор Григорій*. Це був досить високий, міцної статури пан; він теж вуса не голив, але таких запорізьких, як п. Шаповал, не мав. Літами він був трохи молодшим за ватажка і зовнішність мав інтелігентну. Була у нього красуня дружина й дуже гарний син, тоді підліток.

На перший погляд, він здавався людиною похмурої й непривітної вдачі, але справді мав серце добре й чутливе і, коли того вимагали обставини, умів одсовувати геть свої партійні принципи. Зокрема нам, мені й неньці, не зважаючи на те, що ми були з «ворожого й реакційного» табору, він стався, чим міг, допомогти в нашій скруті й безрадності...

До цих двох історичних персонажів нашого соціалізму, часто навідувався з Праги їх «легат» *Микола Миколович Галаган*, що теж націлявся на лідерство в майбутнім.

Стрункий, високий, завжди бездоганно одягнений, бездоганно вихований, він здавався гвардійським офіцером, переодягненим у цивільний костюм. Панськість його проглядала в кожному його русі, в кожному його слові, в усій його поведінці світськи вихованого чоловіка; і ніяк не вірилось, що цей «військовик» пруської юнкерської муштри, разом з своїми вільгельмівськими руськими вусами, що кінчиками торкалися його скроні, справді ісповідував протипанське соціалістичне віровизнання. А проте, здається, військовиком він ніколи не був й належав до шляхетського роду наших дідичів Галаганів.

Пригадую добре й пана генерала *Всеволода Петрова*, людину кипучої діяльності й патріотизму, великосвітськи вихованого старшину старого гарту. Серед наших українських воювателів він займав окреме становище й користувався великим авторитетом у хисті перемогати. В свій час, він дійсно майстерно троцив большевиків.

Як і інші наші Темістокли, він випрацьовував плян вигнання комуністів з України, організації на наших землях партизанського руху і, коли пощастило, — устанавлення в Україні законности й порядку.

У підготовці визвольної боротьби, він йшов рука в руку з нашим доблесним «архистратегом» генералом *Омельяновичем-Павленком* старшим. Генерала Петрова вже здалека можна було пізнати по ході; була вона наскрізь військова; рухався він швидко, налягаючи на ліву ногу, й так і здавалось, що за ним гремить єгерський церемоніальний марш.

Військовість так з нього й проривалася; коли він вітався, — прицокував закаблуками й, не згинаючись, уклонявся тільки рухом голови. В зовнішнім вигляді ген. Петрова не було нічого українського: високий, стрункий блондин, він, за старою військовою звичкою, голив голову; по-українському

говорив нечисто, духом був найзавзятіший «черкес», хоч в крові своїй мав чимало шляхетної скандинавської домішки, бо його далекі предки, вояки Карла XII-го, лишилися в Україні після фатальної Полтавської битви.

Добре пригадую і його прегарну дружину *Тамару Василену*, українська мова якої була справжньою піснею.

Згодом, генерал переїхав до Праги-Вршовиць, звідки, коли наближались червоні, разом з родиною попав у Австрію, де й помер...

Визначною й імпульсивною персоною був сенатор, професор кримінального права *Сергій Павлович Шелутин*, людина навіженої діяльності й палкого патріотизму. Він незмороно й завзято порпався в родоводі українського народу й, у цім відношенні, був сенсаційним винахідником, нашим вітчизняним Ахіллом.

Одночасно, він був запеклим ворогом москалів і, як сам себе звав, — апостолом правди й справедливості. Цими своїми достоїнствами він всім хвалився і опонентів не терпів.

Але, не дивлячись на цю свою войовничість, був він людиною на рідкість доброю, сумлінною та жалісливою. Його гостинність і гостинність його дружини, милої й мудрої *Любови Миколаївни*, товаришки моєї неньки, була просто легендарна.

Хто з земляків чвалав повз вікно його мешкання, — той обов'язково потрапляв у гості до старого, гостинного подружжя і відходив, забезпечивши черево харчами на три дні.

Щоправда, в цій гостинності таїлася прихована думка «запопасти слухачів», перед якими Сергій Павлович міг би вдосталь виговоритися. А Сергій Павлович дуже любив, щоб його слухали, щоб погоджувались із його відкриттями й переймалися екстазом від його сенсаційних трактатів. Сенатор садовив гостей чи гостей, а сам ніколи не сидів, читав стоячи. На найбільш ефективних й вбивчих для московського ворога місцях свого «трактату», він зупинявся, переможно й хитро поглядав на слухачів поверх окулярів, і вигукував:

— Га? Що? Допік? Пришпилив? Га?.. Та я ж ту бородату брехню московську на дві лопатки поклав за всіма правилами тур-де-тету! Та я ж, ви знаєте, панове що? ... Ні, розуміється, не знаєте, — не діждавшись відповіді, сам розписувався за слухачів. — Ви уявіть собі те нахабство, те шахрайство московських готтентотів: негра Пушкіна мені сують, татарву Аксакова, тевтонського виродка Толстого: — ось, мовляв, генії! Та які там у біса генії! Хіба можна бути генієм слова без мови, га? Та це ж профанація правди й справедливості, панове, це ж шалапутство, бо ніякої московської мови не існує, а є московсько-угро-фінський жаргон. Так, так, жаргон недолюдків!.. Та це ж, панове, це... да ето же вазмутительное безобразие! Га? Що? Дійняв? Припечатав?

Слухач чи слухачі, якщо вони походили з-над Дніпра, починали в унісон лекторові вигукувати:

— О-о-о! Ого-го! Ого-го-го! Ич тобі як!.. Та це ж, Сергію Павловичу, ви нову еру відкрили! Та це ж, гаваря аткравенно, не приведи Господи що!..

— Правда? Одним махом у три погибелі зігнув! Розтрощив! Приутюжив!.. Коли ж слухачі походили з-за Збруча, — реагували трошки інакше:

— Так ест, прошу пана професора! Чей же то суть, пане професоре, сензації, прошу пана! Чоловік ся подивляти може вашій образованности! Тоті ваші тези, прошу пана, як стріл з крісу! Тут можна, евентуально, зваріювати! Пан професор говорять епохальні речі! Йой, які то суть сей час щасливі години для нас чути й видіти вас, пане сенаторе! Тут, прошу пана, отворяються ворота до нової ери!.. Прецінь... впрочім... наколи... позаяк...

Сергій Павлович зворушено, але з видом переможця, вислухував такі панегірики, а потім, зазирнувши в сумежну кімнату, вже миролюбно, гукав:

— Любочко, ти там? Приготуй-но нам щось попоїсти та й горілочку з наливочками постав...

Скромна й мудра Любов Миколаївна, під час таких лекцій поралася в кухні, бо знала, що лекція обов'язково закінчиться «бенкетом».

Мороки й клопоту бувало багато, але Любов Миколаївна рада була, що Сергій Павлович її не мобілізує на цей раз відбути ролю слухача, бо, коли йому не щастило піймати прохожого земляка, тоді він кликав її і викладав їй свої відкриття, а цього Любов Миколаївна неабияк боялась.

Великий гурман Сергій Павлович і сам умів попоїсти і гостей своїх належно почастувати, так що нервові напруження їх під час слухання чергової сенсації Сергія Павловича, цілком компенсувалося смачним завершенням її. І господар лишався задоволеним і аудиторія теж.

Любов Миколаївна була дамою неговіркою, замкненою в собі, дуже освіченою й мудрою, предоброго й чутливого серця. З моєю ненькою вони подовгу обмінювались думками про всілякі абстракції й, головне, про загадковість «потойбічного життя», про всілякі непоясними явища окультиного порядку, про таємницю мети нашого існування і т. п.

Патріотична наелектризованість Сергія Павловича, якого вона ніжно й віддано любила, спричиняла їй багато клопоту; часто їй доводилось стримувати й вгамовувати палкі вибухи його вдачі, всілякими дипломатичними підходцями заспокоювати його, а це давалось їй нелегко, бо вулканічний Сергій Павлович, в моменти афектації, був подібний до баского мустанга і море тоді було йому по коліна.

Свого любого чоловіка вона взивала «вулканом на двох ніжках», і справді, зчіплятися з цим нашим Везувієм було небезпечно, бо конче він свого опонента забивав таким словесним чорторисем, що той поспішно складав зброю й тікав.

Перед тим, ніж переїхати до Ржевниць, подружжя Шелухиних, рік чи півтора, прожили в Добржіховицях, в гарному будинку лісника. Горішній поверх займав професор Дмитро Іванович Дорошенко зі своєю дружиною *Наталією Митайлівною*, а долішній — Сергій Павлович. Туди я частенько приходив відвідати мого учителя й наставника Дмитра Івановича, людину добрезну й шляхетну; і, спускаючись від нього, сливе кожного разу по-

трапляв до тенет сенатора. Які маневри я не вживав, щоб нишком втекти, — нічого не виходило. Сергій Павлович закинув вже свою вудочку й очікував мене. Негайно ж він затягав мене в своє мешкання, садив на канапу, брав зі стола свій черговий генеалогічний фурор, погрозово стрясав ним, як Арей своїм щитом, й заходився читати, як звичайно, припиняючи читання, щоб позирнути на мене герґелем й вигукнути:

— Га? Що? Добив? Га? Що? Припер до муру? Так їм і треба косооким варварам, москвинам клишоногим!... Та я їм... та я їх... Та коли лиш схочу, я тих снохачів кримінальних у м'ясорубці змелю, я з їх злочинів хмародер поставлю, я тих карманщиків вошивих виведу таки на чисту воду, я, знаєте, заніс над ними Дамоклів меч, я...

А потім — лукуллівська вечеря, милі припрошування Любови Миколаївни, зосереджене жування Сергія Павловича, яке припиняло його ельо-квенцію, і я тікав додому.

У пана сенатора була сила дотепу, всебічного знання; сила оригінальних міркувань, тверджень і комбінацій, таких же оригінальних висновків, але всю справу, всю вартість його досліджень, псувало те, що всі свої докази він ґрунтував виключно на власних побудовах і об'єктивністю, так необхідною в науковій праці, нехтував, легко орудував з всякими даними, легко й безжурно пристосовував їх в свою вигоду й дуже побіжно й поверхово покликався на фактичний матеріал та на важливі й рішальні при таких дослідях, дисципліни: археологію, філологію, антропологію, писані джерела тощо. Бракувало йому солідного обґрунтування своїх тверджень саме на тім фактичнім матеріалі й це робило його, дуже цікаві та глибоко-думні екскурси, неповновартісними.

Бездоганий науковець й знавець нашої історії Дмитро Іванович Дорошенко, людина спокійна, урівноважена й совісна, що базував кожне своє слово на незаперечних даних, — дуже терпів від бурливих наскоків вулканічного Сергія Павловича, який атакував його і в кабінеті, і в садку, і на вулиці, і де тільки його зустрічав. Яструбом він накидався на миролюбного Дмитра Івановича і той, знаючи наперед, що жодні аргументи тут не допоможуть, — втягав голову в плечі, щоб уникнути сварки, а Сергій Павлович, »одчитавши еретика«, грозовою хмарою летів далі.

В решті-решт, Дмитро Іванович із дружиною своєю Наталією Михайлівною, відомою актрисою й талановитою декляматоркою, вирішили шукати іншого пристановища, але їх попередив пан сенатор й перенісся до наших Ржевниць.

Не один раз подружжя Дорошенків відвідувало мою неньку, простуючи до нас пішки: — від Добржіховиць до Ржевниць було всього три версти. З Дмитром Івановичем я шукав у лісі гриби, він — сирожки, до яких був великий охотник. Одного разу пішли з нами Наталія Михайлівна й ненька, і у лісі, під шуміт вікових дубів, Наталія Михайлівна мистецьки деклямувала нам шевченкового »Яна Гуса«...

Любов Миколаївна, дружина Шелухина, відійшла у Вічність через три місяці після смерті моєї мами, яка померла 31. 1. 1936-го року від затруєння крові, наслідку діабету; Любов же Миколаївну здолала уремія.

Відний Сергій Павлович цілковито розгубився після її смерті, страшно побивався й сумував, не міг знайти собі місця і відразу ж почав хиріти й кволіти. Куди подівся його юнацький запал, нічого не лишилося від його вулканічності, від його рішучості та самовпевненості; натомість прийшли охлялість, депресія й просто дитяча безпомічність. Сергій Павлович відразу обернувся в старенького дідуса. Тепер вже не гриміли з його уст філіппіка й суворі вердикти, та й слухачів не стало, бо не стало Любови Миколаївни, яка невідмінно завершувала промовче надхнення свого любого чоловіка пресмачною апотеозою. І вийшло, на жаль, так, як казало предковичне прислів'я: в біді друзі пізнаються, а не в щасті. Але все ж таки найшлися добрі люди, які не кидали Сергія Павловича до останнього дня його життя і, в першу чергу, доктор *Михайло Юхимович Плястиченко* та його чутлива й сердобольна дружина *Лідія Ісаківна*. Підліг він, коли не помиляюсь, ракові простати й тіло його опустили в могилу його вірної дружини на новім ржевницькім цвинтарі...

Проживав деякий час у Ржевниціях й відомий кубанський діяч *Лука Лаврентієвич Бич*, висококультурна людина, славний кубанський козак-чорноморець, голова Надзвичайної Кубанської Військової Ради у 1918-му році, який не побоявся підняти свій голос й проти мракобіса *Денікіна*, що силкувався тоді накласти на Кубань свою диктаторську «общерусскую» руку.

Професор Бич був свідомим українцем і мріяв колись, разом зі своїми однодумцями *Іванисом*, *Макаренком*, *Рябоволом* та панотцем *Калабуховим*, (ці два останні були замордовані з наказу ген. *Покровського*; *Рябова* підступно застрелили з засідки, а *Калабухова* прилюдно повісили) про те, щоб Кубансько-Чорноморське Козацьке Військо, без «лінійців»-великоросів, приєдналось до України, як окрема військова організація.

Високий, худорлявий, на вигляд суворий, він часто виходив на прохід по Галоунській дорозі над горбом «Шібрним». Не раз прогулювались ми з ним вдвох. Пам'ятаю його профіль різкорисий із довгими козацькими вусами. Тоді вже він, чим далі, тим помітніше втрачав сили, ставав хворобливим. Був він людиною мовчазною, зосередженою в собі й дуже сумував за рідною Кубанню. Можливо, що саме ностальгія й погубила його. Мені він багато чого оповідав про минувшину Чорноморського війська й безоглядне хазяйнування на його терені *денікінців*.

Цілком протилежної вдачі була його дружина *Лідія Петрівна*, походженням донська козачка, а за фахом — лікарка. Вона мала медичний догляд над учнями української ржевницької гімназії.

Оскільки її чоловік був людиною тихою, скромною, втомленою життєвими прикростями, остільки вона відзначалася бойовою вдачею, реалістичним підходом до дійсності, практичністю й напористістю. *Лука Лаврентієвич*, що безстрашно заступав дорогу російській реакції на Кубані, тут, без ремства й одсічі, корився її волі...

(Далі буде)

Р. ВОЛОДИМИР

С Л О В О

У слові — чарівна й могутня сила. З нього все почалося, до нього все змагає, в ньому все довершується. Слово — це досконала міра, воно й форма, воно й зміст, матерія й ідея, дійсність і символ.

Шляхетно вжито, воно спроможне передати найтонші порухи душі, ви-кликати найідеальніші почуття, зумовити найкращі почини. В ідеях Бога, батьківщини, правди, добра, краси — і найгідніше, і, водночас, найпервісніше втілення золотого слова.

Проте слово можна зловжити — запрягти до непочесної служби, вияловити його зміст, або вчинити собі з нього ідола. Сучасність є свідком все частішого зловживання, вияловлювання, або ж боготворення слова. В тому видно фатальну співігру свідомих свого нищівного завдання демонічних сил із знеособленою, обезволеною, екзистенціальною сучасною людиною. В висліді — сьогоднішня пошесть обманливих, порожніх, а то й гірше — самовистачальних слів ідолів. Слів велика сила!

Поет, визнаний колишній священослужитель висотного мистецтва, захисник найшляхетніших вселюдських ідеалів, знижається в наші дні, майже поголовно, до нікчемної ролі трабанта технологічно-матеріалістичної доби, мага безідейної штуки, недостойного жонглера рафінованими словами, в цілому — до ролі якогось новітнього альтеміка на послугах старого майстра, Мефістофеля. Новочасним поетам так і здається пливка й мілка течія безпринципового богеїзму більш сприйнятливою, навіть більш життєво-необхідною для поетичної творчості від твердого, хрестового шляху поглибленого буття лицаря чистої ідеї, борця за свободу, прометеївського типу героя. Тому й піднесла атмосфера, величні теми, знаменні характери класичної літератури чергуються спроквола з назріваючою низовинною симбіозою задушливого повітря, отруйливих опарів мутно-настоялих саджавок, з ітніми тмарами комахні й зграями всякого гаддя — такими типічними позначками підсоння модерної плебейської літератури. Для переконаних визнавців того напрямку Гомер, Данте, Шевченко належать на решті повністю до музею; літературними потребами доби вважають вони нестибно Фройда, Джойса, Бодлера. Ясно, що елементів загальної технізації й формалізації, штучної вербалізації й модернізації за всяку ціну, включно з ідейним боком творчості, а назверх того — вподоби суспільного шокування й особистого екзібіціонізму, отих настільки характеристичних прийомів позверховної транзитної літератури нашого часу, ніколи не приймемо. Наш осуд того роду творчості суворий, наші критерії літературної оцінки безкомпромісові, наші естетичні й етичні настанови узгіднені з собою й раз установлені, назавжди зобов'язуючі. Правда, наші творчі спроможності скромні, але зате вони стійкі, негасні. Мистецьким словом не хочемо будувати собі приватного паноптикуму, чи самітної вежі зі слонової кості, але ж певно й не кинемо його на дешеву розвагу юрбі, чи прославлення

моменту. Хай воно служить вірно своїй суспільності, а через те й людству, хай нагадує постійно про високе покликання людини! Цього нам аж надто досить від поетичного мистецтва. Дарма, що не в один голос із індустріально-атомово-просторовою епохою, дарма, що не викроеною штудерно на модний лад формою, дарма, що не впевненим голосом авторитету, воно все ж послужить сучасності; хай лише пам'ятною мовою великого минулого.

Дорогий Читачу! Якщо тобі любіший світ духовий від світу матеріального, якщо голос твого власного світу столунко дзвонить серед безрозбірного гамору довкільного світу, якщо потуга всесвітнього сучасного не змогла здушити в тобі організму твого вітчизняного минулого, о, тоді я знаю, ти певно з'явишся на нашу упрягнену зустріч, ти вислушаєш перейнятого вірою рідного слова.

Там згадаємо разом призабуте національне мистецтво сивого Баяна, там верстатимемо довгі історичні шляхи нашої батьківщини, там же пошукаємо спільно нашої провідної зорі й піднесемо вище наші духові прапори.

Л е л ь

МОСКОВСЬКИЙ ГАД

Хай гарчить лиха личина,
Хай сичить московський гад, —
Твердо творить Україна
Вільний свій майбутній лад!

Бач, як прискає красками:
Синім полум'ям ригне,
То червоні згустить плями,
То білком очей мигне . . .

Та минув твій час, драконе,
Нам не страшно тиг погроз:
Стерво біле чи червоне
Це — огида, не гіпноз!

Щоб гидку здолать потвору,
Бог зішле нам громовиць, —
І тебе здиме вгору
Громорегіт блискавиць!

Лариса МУРОВИЧ

Д О Р О Г А

Мов пташка, відчула я крил поривання,
Як вийшла із Дому в день бурі і грому,
До Феї ж любови палке почування,
Мене у дорогу жене невідому.

— Де міцці нап'єшся в хвилині знемоги?
Лукава ворона на дереві кряче.
— Зів'янеш, зомлієш посеред дороги...
Змія так сичить і глузує неначе.

... До рідних джерел ця дорога терниста,
Тому ти, голубко, не дійдеш ніколи!
Вернися, для Феї шукати намиста,
Туди — де піском простеляється поле!

— Не можу, бо вірю: в часі буревію
Тут »Жолудь« діткнеться долоні моєї, —
Ворону й змію побороти зумію,
Як стану напроти — із голкою Феї!

1963

Д І М

Хотяй, мов гуцулка, люблю вершини,
І квітами вишити полонину,
Я Дім збудувала при цій дорозі,
В долині, де люди ідуть в знемозі.

Селянська то рублена, рідна хата,
В одвірках любистки, євшан і м'ята,
Три лавки і стіл унутрі й окраса
Стіни головної — портрет Тараса.

Спляють люди у день молитви,
Щоб духа зміцнити для праці й битви,
Трудна ж бо дорога веде до Мами,
Яка під крилом Золотої Брами.

*В тім Домі ніколи мене немає,
Але перехожих завжди вітає
Прибита на дверях емблема-серце:
Ввійдіть, там святої води відерце.*

1963

Петро КІЗКО

ЩОБ КАМІННЯ ВПАЛО

*У пожарах, вогні палили
І пекли, аж до білого, землю мою.
Людям рани мечем ятрили —
Встановляли радвладу криваву свою.*

*Всі хрести із церков знімали
І рубали, палили, як в дикім бою.
Білі руки жінкам ламали —
Встановляли радвладу криваву свою.*

*У кайдани селян кували
І казали: — Вам буде у нас, як в раю.
В холодний Сибір відправляли —
Встановляли радвладу криваву свою.*

*Катували народ, прокляті,
В мирний час, тихий час, не в фронтовім бою, —
Мільйонів кров'ю залляті
Москалі встановляли радвладу свою.*

*Кари мало, катюгам, мало,
Я віддав би себе усього, як стою,
Щоб каміння навіки впало
На Москву, — за ту землю кохану мою!*

15. 4. 1963

Наталія САВЧЕНКО

СВАТИ НА ДВОРІ КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

(Продовження, 2)

ЛОВИ В ХРЕЩАТОМУ ЯРУ

Минав час. Заморські гості привикли до нових обставин життя на Русі. Князь і княгиня ставились до них уважно, прихильно, як до правдивих володарів. В ті часи постійних воєн та боротьби за престולי, не виключене було, що ті, що втратили престולי, могли знову здобути собі втрачене, тож розум наказував поводитися обережно з такими обездоленими.

Князь Ярослав був добрий і мудрий політик, він наказав київському посадникові дбати про гостей, придумувати для них розваги. А той запропонував улаштувати великі лови в Хрещатому яру на диків і ведмедів. Ведмеді ще не зовсім опритомніли від зимової сплячки, то, може, не будуть такі небезпечні. До того ж, казав він, мисливці — хоробрі й бувалі лицарі.

— Ти маєш на увазі Перевисище? — запитав князь.

— Так!

— Добре, приготуй все, що треба для ловів, повідоми гостей і наших мисливців.

Вістка про лови дуже оживила всіх королевичів, вони радо почали готуватися до полювання.

В день полювання випала гарна погода. Весняне сонце щедро розливало своє лагідне тепло, а повітря, перепоiane пахощами розпуклих тополь, квітучих садів та молоді зелені трав, було таке запашне й цілюще, як це буває тільки в Україні. Легенький вітерець розносив ген-ген цілюще повітря по всьому місті й від нього, як від п'яного вина, поширювалися груди, легше й глибше дихалося, розправлялися молоді м'язи, вливалися нові сили, життєвий струмінь проймав усю істоту, поривав кудись: поетів — до пісень, героїв — до чину... Цю, для них першу, українську весну особливо переживали чужинці-гості, що п'яніли від неї.

— Що за повітря, що за дивні пахощі, що за чудова країна! — не могли надивуватися.

На полювання вирушили спочатку на конях. До кожного їздця — свій отрок, у чужих гостей — пажі. Вони мали пильнувати коней, бо в ліс на конях не в'їдеш, така гущавина.

Приїхали. Позлазили мисливці з коней, розбіглися наганячі звірини. Ловами керував старий ловець — Лиситич. Кожному в лісі

показано його місце. Магнус і Гаральд близько один від одного — сусіди.

Минає час... Здається, він так поволі йде. Напружене чекання... Ранній ранок і тишина в лісі, в молодих ловців тріпочеться серце, нетерпеливляться:

— Ти нічого не чуєш? — пошепки питає Магнуса Гаральд. — Щось ніби тріщить десь далеко.

Раптом почулися крики, вигуки з усіх боків — це наганячі почали вже свою роботу.

— Тепер, увага! — перестеріг Гаральд.

— Цікаво, що воно прийде? Тссс! Щось іде!

Справді, почулися легкі скоки і перед юнаками проскакала молоденька сарна.

— Бий! — крикнув Магнус і пустив стрілу, але Гаральд завмер із натягнутим луком:

— Не можу, вона така хороша! Не бий її, нехай живе!

Та від стріли Магнуса сарна впала, ще раз піднялася, хотіла бігти, але не могла: ніжка в неї була прострелена. Гаральд підбіг до сарни і витягнув стрілу з ноги. Звірятко рванулося, знову впало, силкувалося встати й жалібно замекало. Магнус кричав до Гаральда:

— Відійди, я дострелю її!

Але Гаральд вхопив її обидвома руками:

— Не дам, вона буде моя, подарую князівні, вона вилікує її...

— Котрій князівні? — заздрісно запитав Магнус.

— Найпрекраснішій! — відповів Гаральд. Він свиснув на свого пажу, що зараз прибіг:

— Забери її, прив'яжи до сідла і відвези до палати. Там передай князівні Лисаветі від мене в подарунок та скажи, що я прошу вигоїти її.

Паж ухопив молоденьку сарночку і зник за деревами.

— Ех, які чутливі барди! Таке смашне було б м'ясо і пропало. Тепер уважай, бо може бути гірший звір, — незадоволено промовив Магнус.

І справді серед криків наганячів почулося хрюкання і за хвилину на галявину, де стояли молоді лицарі, вибігла дика свиня з поросятами. Гаральд ухопив Магнуса за руку:

— Не стріляй, нехай свиня з дітьми втікає, за нею прибіжить кабан, отоді буде наш.

Свиня з поросятами, мов буря, пролетіла повз молодих ловців, грізно кувікала, а поросята несамовито вищали. Щезли... Аж ось, зловісно хрюкаючи, вискочив з-поза кущів кабан-самець. Ньюшив сердито і водив носом. Молоді лицарі сховалися за дерево і почали цілитися в нього. Але кабан мотнув головою і дико кинувся просто на них.

— Магнусе, уважай, ще біжать! — гукав Гаральд. — Лізь на дерево!

Мов коти, скочив кожний із них і поліз на дерево. Кабан на мить обаранів, але зараз очунявся і почав рити під деревом, на якому сидів Магнус. У той же мент вискочило ще стадо диків, штук сім-вісім. Обидва ловці почали пускати в них стріли, кілька диків упало, а решта втекла. Тільки старий кабан залишився і вперто рив землю під деревом, не звертаючи уваги на стріли. Врешті влучний стріл Гаральда перервав і його життя...

Ловці почали злазити з дерев. Раптом Гаральд почув над собою якесь воркотання. Глянув вгору й завмер: на нього дивилася пара зелених очей — це була рись. Поки точилася боротьба людини з диким кабаном, вона сиділа тихо, а тепер почала грізно воркотіти, спускаючись по дереві вслід за Гаральдом.

Обережно дістався Гаральд на землю і націлився з лука на звіра:

— Магнусе! — закликав він, — ти бачиш нову небезпеку, стріляй!

Магнус, що також вже був на землі, обтрушував із себе порох. Глянув у бік Гаральда і побачив рись, що готувалась до скоку. Швидко натягнув лук, але не встигли обидва лицарі пустити стріл, як рись скочила прямо на Гаральда. Звинний Гаральд ухилився і вона гепнула на землю, та вмить знову була на ногах і кинулась на Гаральда. Почалось змагання людини з диким звірем не на життя, а на смерть. Гаральд ще встиг відскочити, як кіт, і сховався за деревом. Магнус тим часом пустив стрілу, але не трапив, бо рись уже стрибнула за Гаральдом. Магнус ще раз пустив стрілу, разом з Гаральдом, що стрілив з-за дерева. Та рись так швидко рухалася, що стріли ледве зачіпили її і легко поранили. Роздратована, вона несамовито захищала і кинулась тепер на Магнуса, що стояв коло дерева. Той і собі скочив за дерево, рись за ним. Гаральд знову пустив кілька стріл, поранена рись покинула переслідувати Магнуса і повернулася до свого попереднього напасника.

Як блискавка, кинулась рись на Гаральда і повалила його на землю. Звір і людина зчепилися у завзятій борні. Гаральд ще встиг схопити рись за шию. Магнус не міг стріляти, бо боявся поцілити в Гаральда, а той зіщипив зуби і щосили душив звіріну... Рись почала слабнути, але й Гаральд відчував, що вже довго не витримає, що сили опускають його. Він ще раз останками сил зірвався на ноги, не пускаючи шиї звіра, і сів на нього верхи, продовжуючи душити. А рись звивалася, як змія, кинулась на землю, щоб придушити напасника, але він не випускав її з своїх рук, вп'ялився пальцями і тиснув шию. Звір і людина качались по землі в страшній боротьбі, рись гарчала, висолопивши язика і

страшно роззявивши пащу. Магнус використав хвилину, коли рись опинилась зверху і пустив стрілу прямо в роззявлену її пащу. Смертельно поранена рись на хвилину притихла, а Гаральд пустив її шию, блискавично витягнув ножа з-за пояса і всадив його в серце звіра.

— Ну, спасибі тобі, Магнусе, що допоміг, а то хто зна чим би це скінчилося! — сказав Гаральд, підвівшись на ноги.

— Я певний, що й без моєї помочі ти переміг би, хоч і довше вовтузився б... — скромно відповів Магнус.

В той мент почувся призивний зов рога: лови закінчилися і скликали на збірку.

— Ну, а що ж ми маємо? — оглянувся довкола Магнус. — Три підсвинки та старий кабан.

— А рисі не лічиш? — запитав Гаральд.

Всі зібралися на умовлену лісову прогалину й почали оглядати свої трофеї. Магнус з Гаральдом найперше притягли величезного кабана, а потім, з допомогою отроків, принесли диків і рись. Кожний хвалився своєю здобиччю. Едвард вполював сарну, Мирослав — кабана, Едвін — лиса. Інші також мали досить здобичі. Лисятичеві пощастило вбити великого ведмедя, але найбільше здобичі мали Гаральд із Магнусом.

— Коли б не м'яке серце барда, — із сміхом оповідав Магнус, — то ми мали б ще молоду сарну та дику свиню з поросятами!

— Залиши! — сердито озвався Гаральд.

Отроки навантажили дичину на вози й повезли до міста. Ловці ж під проводом Лисятича попрямували до палати Володимира, що стояла серед лісу.

Тут вже було все приготоване до пиру. Зморені ловці раді були відпочити й охоче забралися до їжі та напитків, яких було подостатком. Сміх і жарти не вгавали. Оповідали різні ловецькі пригоди, згадували події, що їх пережили під час щойно закінчених ловів. Усіх дивував випадок із Гаральдом та Магнусом і вони хвалили їх за хоробрість. Сміялися, як Гаральд сидів верхи на рисі. Фарлаф, перебиваючи інших, зареготав:

— Чому ти, лицарю, не поїхав на ній до палати? Не треба було душити, а поганяти, нехай би повезла тебе в город!

Залунав дружній сміх, усі реготали з дотепної вигадки-жарту, тільки Гаральд нахмурився, бо не любив, щоб з нього сміялися. Почав блискати з-під лоба на жартунів, був лицарем гарячим і гордим. Зауважив його настрій Едвард і весело озвався:

— Ану, друзі, послухаємо співців, вони ж з нами, — і оглянувся навколо.

Справді, було кілька співців та музиків, щоб звеселити потомлених ловців. Вони вже почали й пісні складати на честь хоробрих лицарів. Едвард підніс свою чару:

— За здоров'я могутнього короля руського! Нехай живе сто літ! Всі встали, бо так годилося випити за здоров'я володаря, і тричі проголосили: »Многая літа! Многая літа! Многая літа нашому великому князеві, наймогутнішому володареві!«

Князь Ярослав не брав участі в ловах, бо був зайнятий новажними справами, але прибув потім, щоб привітати вдатних ловців. Тепер він, у відповідь на привітання, усміхався і дякував.

Весело збігав час, вже вечоріло, як лицарі посідали на коней і поїхали додому.

СЕРЦЕ ГАРАЛЬДА В ПОЛОНІ ПРЕКРАСНОЇ КНЯЗІВНИ

Тільки повернувшись, Гаральд зараз запитав про свою сарночку. Йому сказали, що вона з князівною Лисаветою в садку, в альтанці, де їй зробили постіль. Грецький лікар перев'язав сарні ніжку і тепер вона їсть хліб із рук князівни.

Гаральд пішов у садок, не скидаючи ловецького одягу, що дуже був йому до лиця. Увійшов в альтанку й побачив, що князівна Лисавета справді сидить біля сарни, годує, обнімає звірятко й цілує в голівку. Побачивши Гаральда, вона скочила на ноги й засоромилася:

— Вітай, ясна королівно! — вклонився лицар.

— Я злякалася тебе! — Лисавета почервоніла й собі відклонилася. — Це від несподіванки. Дякую світлому лицареві за гарний подарунок. Ми вже здружилися з нею, на ніч заберу її до себе, у світлицю.

— Ні, не треба, — промовив Гаральд, — лісова звірина звикла бути на свіжому повітрі, їй буде душно у світлиці. Залиши її тут, тільки треба замкнути, аби щось не сталося.

Гаральд був зовнішньо чемний і стриманий, але його очі палали, коли він дивився на князівну, а серце шалено калаталося.

— Я назву її Знайдою! — промовила Лисавета.

— Як не назвеш, з твоїх чудових уст усе буде прекрасне!

— О, бачу, що лицарі щедрі на чемність! — відповіла Лисавета й густо почервоніла.

Увійшов отрок:

— Милостивий князь просить до вечері!

Гаральд подав руку Лисаветі і вони пішли до гридниці.

Вже з першого погляду Гаральд закохався в Лисаветі до без-
тями. У своїх численних мандрівках по світі, він не раз закоху-
вався, бачив багато прекрасних дам, королівен, князівен, але ще
було щось інше. Так, як тепер, він ще ніколи не кохав. Його
вразила незвичайна краса князівни; її уroda пишна, постава
скромна, усміх чарівний, мелодійний голос, — все це було таке

любє йому. Йому подобалося і те, що Лисавета трималася просто, не гордилася тим, що вона князівна. З усіма, навіть із простими людьми, була лагідна, ласкава. І згадував він, як оті принцеси, що їх він зустрічав, бундючно піднісши голову, звисока дивилися на всіх, хто не був королем чи принцом. А від цієї дівчини йшов якийсь незбагнений чар, все що вона робила чи казала — було таке миле. Він спочатку навіть сердився на себе: »Чм ж не бачив я красунь?« Був навіть розпещений успіхами в коханні, а тут тратить розум і не розуміє, що з ним сталося. Довго боровся з собою лицар, але кохання не минало, навпаки, все більше зростало і врешті так заволоділо ним, що він перестав боротися з собою і цілком піддався йому. Але він розумів, що його кохання тепер не на часі, бо він же королевич без королівства, а вона донька могутнього володаря. Та серцю не зажаєш, він тратив рівновагу духу. Не щастило йому бачити часто свою красуню, тільки деколи при обіді, але говорити з нею зовсім не мав можливости.

Через кілька днів по ловах співець із почету короля Оляфа запропонував заспівати князівнам. Горислава доповіла про це княгині й та дозволила, але сказала, що з князівнами мусить бути і Горислава.

Співець з'явився у блакитному одязі паж, в блакитній, золоченій шапочці на голові. У світлиці зібралися князівни і Горислава. Князівни захоплено дивилися на вродливого, чарівного юнака, що взяв кілька акордів на лютні й заспівав приємним голосом:

Є далекая країна
І живе в ній королівна
Пишна, горда, пречудова,
Злотокоса, чорноброва.

Мов фіялки її очі
Сяють наче зорі вночі.
Уста чудові, коралеві,
Лиця ніжні, рожеві.

Стан її стрункий, високий,
Погляд ясний, бистроокий.
Виступає, як та пава, —
Ні — небесна це поява!

Біла шия лебедина
Золотим намистом блище
Та не хоче та дівчина
Й глянути на мене ближче.

Я піду в краї далекі
Здобувати собі славу,
Привезу я скарби рідкі
І розкину всі на лаву.

Ні, під ніжки їй я кину,
Як здобуду! — може й згину.
В пекло кинусь, — не боюся,
З самим чортом поборюся!

За прекрасну королівну
Вуду битись до загину!

Співець скінчив, князівни сиділи, мов зачаровані. Лисавета не відривала очей від юнака: був прекрасний. »Він, чи не він?« — подумала. А його погляд блискавкою літав по обличчях князівен і часто спинявся довше на Лисаветиному.

Лисавету охопило незвичайне хвилювання. Була майже певна, що це той самий лицар, з яким розмовляла в садку, дякувала за дарунок — сарну. Тремтячими руками взяла червону троянду і, почервонівши, простягнула співцеві. Той шанобливо поцілував її руку, а потім квітку, яку притиснув до своїх грудей. Обізвалася найстарша князівна, Анна:

— Дякуємо тобі безмірно, славний співаче! Твій солов'иний голос лине просто в душу, але чому така безсердешна та королівна, що не хоче глянути на гарного лицаря? Хто вона, де живе?

Співець нічого не відповів, тільки блиснув гарячим зором на Лисавету. Це був коротенький момент, але Лисавета зачервонілася, як троянда, яку подала співакові. Подумала: »Той королевич, а цей паж, але яка ж подібність!«

Повернувшись до своєї гридниці, Гаральд, — а це був він, — палко цілував троянду, а потім поставив її у вазу з водою, коло свого ліжка. Королевичі, що були в гридниці, здивовано дивилися на нього, вони вже давно запримітили, що принц став сумний і часто задумується.

— Що сталося? — запитав Едвард.

— Хто так ошчасливив нашого барда, що він готовий з'їсти троянду? — докинув Магнус і засміявся: — Чергове кохання? Мабуть, з одною з почету князівен?

Гаральд не озивався. Він ще був сповнений солодкими переживаннями.

Едвін заздрісно запитав:

— А може, князівна Марія? Уважай, бо цього я тобі не подарую!

Гаральд далі мовчав, похиливши голову на руку, сперту на стіл.

— Та що тут багато балакати, давайте, розважимо його! — промовив весело Едвард. — Ану, берімся!

Всі трое кинулись до Гаральда, вхопили його одні під руки, інші за ноги й почали розгойдувати з усієї сили, вигукуючи:

— Гей! Схаменися, ти лицар, а не баба! Годі розкисати!

Гаральд пручався-пручався, а врешті почав сміятися:

— Та киньте вже! Годі, ви божевільні!

— Ну, отак добре! — крикнув Едвард. — Тепер ти наш, правдивий лицар!

Та не витрусили друзі образу князівни-чарівниці з серця закоханого Гарольда. Він ні на мить не забував про неї, куди не йшов, що не робив — вона стояла перед його очима, мов жива. Старався завжди бути там, де вона.

Якось перед вечером, коли денна спека замінилася передвечірньою ласкавою прохолодою і сонце заходило, посилаючи останні прощальні промені, князівни вийшли в садок. Звичайно, в той час садівник поливав квіти водою. Тепер вони побачили якогось нового садівника, дуже зайнятого поливанням куща червоних троянд, що їх так любила Лисавета. Князівни посідали на лавках і приглядалися, як працював новий садівник.

— Я тебе ще ніколи не бачила, — озвалася Анна. — Ти давно працюєш нашим садівником?

Той повернувся до них і засміявся, а князівни були вкрай здивовані, бо перед ними стояв співець, що недавно співав їм пісню.

— А це що? — здивовано спитала Анна.

— Я дуже люблю квіти, — пояснив юнак, — і мені приємно давати їм свіжість, вливати в них життя!

— Ти незвичайний, лицарю! — засміялася Анна.

Князівни розбрелися по садку, тільки Лисавета залишилася на місці й дивилася на Гарольда.

— Чи в твоїй країні є троянди, лицарю? — запитала.

Гаральд обернувся до неї:

— Так, князівно, є, але не такі гарні та й цвітуть коротко, бо в моїй країні літо коротке. А такої троянди, як тут я знайшов, я зроду ще не бачив! — і він виразно подивився на Лисавету.

Вона зачервонілася, серце підказувало їй, хто ця троянда. А Гаральд покинув поливати квіти, підійшов і сів біля неї на лавку.

— Князівно! — промовив, — чи ти кохала колись?

Лисавета опустила голову:

— Чому питаєш, лицарю?

— Скажи! — домагався, — скажи, чи кохала, а чи, може, тепер кохаєш? Я кохав, але бачу, що це не було правдиве кохання, тільки тепер я щиро покохав і коли моя прекрасна дама відкине моє кохання, то уму!

— Ні, не треба вмирати! — відповіла Лисавета. — Хіба ж ти знаєш, що вона тебе не кохає? Чи ти питав її?

Лисавета говорила схвильовано і відчула, як у її грудях спалахнули заздрощі.

— Ні! — гаряче заперечив Гаральд. — Я не смію запитати її, бо вона так високо стоїть наді мною, що я...

— Ах, як гарно тепер у садку! — раптом почулося. Це князівни верталися з прогулянки. — Так пахнуть квіти, аж голова крутиться! — промовила Марія.

Гаральд незадоволено встав, вклонився, сказав »добраніч« і пішов.

— Лисавето, чого ти така сумна? — запитала Марія. — Що таке сумне оповідав тобі цей лицар?

— Ах, нічого, — замнялась Лисавета, — дещо про свою країну...

— І певно про кохану, яку залишив на батьківщині? — допитувалась Марія.

— Еге ж... — нерішуче відповіла Лисавета. — Чогось у мене голова болить, піду в світлицю! — додала і вийшла.

— Що з нею? — звернулася Анна до сестер. — Ви не помічаєте, що вона стала якась інша: сумна, все попадає в задуму.

— Я бачила, як вона колись уночі плакала! — промовила Настася.

— Ех, мої любі, ви нічого не бачите й нічого не розумієте. Та ж наша сестричка закохана! — заявила Марія.

— Але в кого? — здивувалися ті.

— Ну, це інша річ, у кого. Мені здається, що в оцього прегарного співака, Гарольда.

— Та що ти?! — скрикнули разом. — Це ж неможливе!

Вони не запримітили, що саме в цю хвилину Гаральд увійшов у садок і спинився в тіні дерев. Він чув їх розмову і, як шалений, вискочив із садка.

— Чому неможливе? Він гарний, і королевич! — заявила Марія.

— Але ж матінка просила нас не заглядатися на прибулих лицарів, бо вони безбатченки! — скрикнули разом Анна і Настася.

Гаральд прибів у гридницю і кинувся на постіль, уткнувши голову в подушку: »Невже, невже не кохає?« — шепотів сам до себе. »Чи це справді неможливе, я буду цілувати сліди її ніг, я...« Відчував, що в нього зростають нові надії і нові сили охоплюють усю його істоту.

З того часу він став веселіший, хоч не був певний правди. Але закохані розмовляють очима, їм не треба слів. Так було і з ними. Молоденька сарна була тим мостом, що єднав їх. Вони пестили її разом, годували, їх руки часом зустрічалися і мимоволі на хвилину затримувалися. Гаральд говорив пестливі слова сарні, але на думці мав Лисавету. Вона також, пестячи сарну, пригортала до себе, ніжно цілувала її голівку, але дивилася на Гаральда. Здавалося, що вони задоволені вже самою можливістю бути близько одне одного, зустрічатися поглядами і більше їм нічого не треба.

Тим часом прибув новий гість — угорський королевич Андрій, що в наслідок бунту боярів мусів утікати з батьківщини. Він, як і всі скривджені через такі події, відразу подався під опіку могутнього князя Ярослав. Цей прийняв його, як і інших, дав йому

притулок у себе на необмежений час. Королевич Андрій був наслідником престолоа і хто зна, чи не стане він швидко королем. Молоді люди перезнайомилися між собою і здружилися.

ЛИЦАРСЬКИЙ ТУРНІР

Якось князь пригадав про турнір. Визначили день і робили приготування. А князь попередив: »Щоб тільки без пролиття крови, бо знаю, що у вас турніри кінчаються часом і смертю бивством!«.

— Тут такого не буде, — запевнив Едвард, — між нами нема суперництва і ненависти. Це буде показове змагання.

Князь погодився. У призначений день лицарі з'явилися у своїй лицарській, закордонного зразка, зброї. Королевич Андрій, побачивши князівен, не залишився байдужим: його серце зранив Амур — він закохався у Настасі. Не знав, чи має суперника, але був схвилований.

Площа для змагань обгороджена, з боку від княжих палат уставлено на ній підвищені місця під балдахіном — для князя Ярослава з родиною і короля Оляфа та інших прибулих гостей. З правого і лівого боків лавки, що йшли півколом. Народу зібралося дуже багато, всі місця були заповнені, навіть не вистачило для всіх вибраних. Навколо, за огорожею, площа всіяна народом. Мало не весь Київ зібрався подивитися на незвичайні змагання.

Змаганнями керував король Едвард за вказівками короля Оляфа. Коли на арену виїхала перша пара змагунів, Едвард показав місце кожному, де має стати. З-поміж народу, за огорожею, почулись вигуки:

— Дивись! Вони закуті в саме залізо! Сорочка залізна, штани залізні, на шиї залізо, та й на плечах ще щось!

— Та це ж наплечники! — озивались інші.

— А он на колінах — наколінники, щоб могли ноги згинати!

— І чоботи залізні, та ще й з острогами!

— Та ще й рукавиці залізні! Господи, і як така людина може рухатися?! — дивувалися.

— А дивись, коні теж укриті залізною попоною, сіткою! От тобі лицар!

— Та й обличчя в них геть закриті! Як же вони дихати можуть?

— А хіба не бачиш, що там щілини для очей і носа! А як схоче, то й піднесе вгору, на чоло. Це зветься »піднести забороло!« — пописувався своїм знанням один із дружинників.

— Та він, як упаде з коня, то й не піднесеться вже сам!

— А щоб ти знав, що так, його підносить його паж!

— Хто-хто?

— Та отрок, що пажем у них зветься.

Едвард махнув хустиною і обидва лицарі рушили зі своїх місць.

»Це варяги!« — шепотіли в натовпі. А лицарі під'їхали до князя Ярослава, вклонилися йому і знову роз'їхалися на свої місця. Лицар з червоними струсевими перами на шоломі, проголосив:

— Троянда — найкраща квітка в саду короля Ярослава Руського. Хто цьому перечить, викликаю на бій!

Тоді лицар, на шоломі якого повівали блакитні пера, у відповідь закричав:

— Перечу! Незабудька, що прикрашає сад руського володаря, краща за троянду! Вона пригадує людині, що було в її житті найдорожче, вона чарівна квітка!

Тепер лицарі кинулись один на одного. Ось вони вже близько проти себе, ось-ось, хтось проколе довгим списом, націленим на противника. Вершники зударяються. Червоний лицар ухилився вбік, наміряючись ударити Блакитного. Але й Блакитний не дармує і він відскочив набік. Червоний зручним рухом повернув коня і знову летів на Блакитного. Здавалося, що ось-ось проколе його своїм списом. Але і Блакитний не дрімає, скочив і собі вбік, відбіг від противника, повернув коня і вже летів на Червоного. Тепер здавалося, що перевага буде на боці Блакитного. Та не такий був Червоний, щоб піддатися, він блискавкою відскочив, обкрутився, нахилився вперед і замахнувся списом на Блакитного, ніби хотів проколоти його.

Князівна Марія скрикнула, затулила обличчя руками і сльози полилися з її очей.

— Заспокійся! — прошепотіла до неї, нахилившись, Анна, — не бійся, це ж тільки забава! — потішала сестру.

Князь і княгиня обернулися і здивовано глянули на Марію.

— Вона така чутлива! — усміхнулась до них Анна, — не може дивитись на боротьбу.

— Але ж це лиш удавана боротьба! — співчутливо промовила княгиня-мати до Марії і ніжно відняла від очей її руки. — »Подивися, все гаразд!«

Марія нерішуче поглянула на змагунів. Саме в той мент Блакитний наступав на Червоного, але той пустив коня чвалом і, забігши боком Блакитного, знову почав загрозово наступати. Марія затулила очі. Блакитний почав ніби втікати, а тоді раптово повернув коня, ухилився від удару, проскакав повз Червоного і напав на нього з іншого боку. Червоний крутнувся і опинився знову проти Блакитного.

Лицарі ганяли один за одним, то ніби тікали, то знову наступали. Марія тихенько нахилилася до вуха Анни: »Вони зовсім не жартують, подивися!« В цей мент Червоний махав своїм списом, ніби шукаючи місця, де вдарити Блакитного. Та Блакитний не здавався, зручним рухом викрутився і почав наступати на Червоного.

Зав'язався бій, здавалося, не за життя, а за смерть. Лисавета сиділа бліда, міцно стиснувши уста. Глядачі з-поза огорожі подавали свої зауваження: одна група була за Червоного, друга — за Блакитного, і кожна підбадьорювала своїх улюбленців. Аж ось Червоний не на жарт заатакував Блакитного і тому залишилось тільки якнайшвидше втікати, аби не бути проколеним списом суперника. Блакитний не міг уже викрутитися і знову опинився проти ворога, а той гнав його до бар'єри, а потім блискавично обернув списа державом уперед і вдарив противника так сильно, що той похитнувся у сідлі й упав на землю.

Тепер усі почали кричати:

— Годі! Годі! Годі! — і дружинники кинулися підіймати лицаря, що упав на землю.

Коли перша пара лицарів залишила арену, їй на зміну виїхала друга. Один із них мав емблему білої лілеї і білі пера на шоломі, а другий — пучок рожевих гвоздиків і рожеві пера.

— Біла лілея — найшляхетніша, найкраща і найніжніша квітка! — проголосив перший.

Другий заперечався:

— Гвоздик найпахучіша, найкраща квітка!

Знову почалися лицарські змагання. Противники насамперед кинулись гальопом один проти одного, зударилися списками, круто повернули коней і відлетіли. Потім знову й знову летіли вперед, билися списками, намагалися зачепити один одного, ухилялися від ударів, нападали.

Лицарі билися завзято і здавалося, що це змагання буде смертельним. Але вкінці Білий зручним рухом збив із коня Рожевого.

Турнір скінчився. Проголошено кінець турніру і найкращим змагуном визнано Червоного. На переможця посипались червоні троянди з рук красунь, що були захоплені тим, як він змагався. Крім Лисавети і Марії, ніхто не знав, хто вони були, ці змагуни. Тільки Марія і Лисавета знали, що Червоний — Гаральд, а Блакитний — Едвін. А в другій парі: Білий — Андрій, Рожевий — Магнус. Андрієві здавалося, що Магнус задивляється на Настасю і він бився не на жарт.

По закінченні турніру, князь запросив змагунів і визначних гостей на бенкет.

ВИПРАВА У СТЕП

Цікаво й приємно проводила молодь час: полювання, змагання рапірами, лицарські вправи, стріляння в ціль та інші розваги змінюли одна одну. В них брали участь і сини князя, що часом приїздили на відвідини. Особливо часто бував Всеволод, що був намісником князя в Переяславі, недалеко від Києва. Приїздили також Ігор Волинський і Святослав Чернігівський.

Якось Гаральд звівся Мирославові:

— Хотів би я побачити ваш степ!

— Але це небезпечно, — перестеріг його Мирослав, — там можуть бродити печеніги!

— Ну, то що? — запитав Гаральд. — Хіба ти боїшся?

— Ні, за себе не боюся, а ось за тебе то боюся, бо ж якою зброєю ти вмієш володіти?

— Ну, мечем, списом...

— А чи вмієш ти стріляти з лука?

— Вмію, та не дуже, — відповів Гаральд.

— Ось бачиш, а треба, щоб ти добре навчився цієї штуки, бо без цього в степ годі вирушати

— То навчи!

— Добре! — погодився Мирослав.

Вже наступного дня почалась наука, в якій брали участь усі королевичі. Їм було цікаво навчитися володіти зброєю, якою у їхніх країнах уживали дуже мало. Подобалось Гаральдові й те, що озброєння княжих дружинників було легше, ніж у них.

— Ти ж бачив, — казав він Мирославові, — що наш лицар, як одягнеться у залізо, то вже й рухатися добре не може, а як упаде з коня, то сам і не встане, йому мусить допомагати зброєносець. А ви ж маєте кольчуги, ваші щити зручніші й кінь ваш узброєний легше. Тому ваше військо поворотніше, ніж наше лицарське.

— З кочівниками інакше не можна, треба швидко рухатися! — пояснив Мирослав. — Мусимо мати і легку зброю.

Минуло два тижні. Наука стріляння з лука пішла швидко, а найлегше Гаральдові, і він настоював, щоб їхати в степ.

— Добре, — сказав Мирослав, — тільки мусимо виїхати по-тихеньку, бо князь заборонив такі прогулянки.

— Згода! — прирік Гаральд. — Які у вашому степу звірі, щоб знати, яку зброю брати?

— Їх багато і вони різні: дикі бики, великі дикі коти, що як стрибне на тебе, то так і пропав. Ти вже бачив рись, а є ще більші. Є дикі коні, гарні й тарпани. Останні до нічого, а гарних ловимо, приучуємо, хоч не один платить за це життям. Але ніхто не кається, бо дуже вже хороші дикі коні. Є вовки, лиси, сарни, кози. В степових річках багато риби. Ось раз мій дядько поїхав у степ і хотів наловити риби. Під'їхав до річки, взяв палицю, прив'язав до неї сітку та й занурив у воду. Що ж ти думаєш: палиця не впала, тримала її риба, так багато було її в ріці.

— Ну, це вже ти забагато... — виявив сумнів Гаральд.

Тим часом обидва лицарі проїхали город і опинилися перед брамою. Пропустив їх вартовий Добромир, добрий приятель Мирослава, і вони виїхали в степ.

Перед Гаральдом розіслалася невидана картина: немов зелене море оточило їх, а в тому трав'яному морі миготіло безліч різного

квіття і шовком одливала тирса. Ніздря молодих людей втягали свіжість цілющого степового повітря, пахощі квіток і різних трав. Поетична душа Гаральда переповнилася цією красою: він захоплено озирнувся і заспівав:

Ой, ви стеги квітчасті, безкраї!
Тіло ваше без упину топчуть перелетні, дикі зграї!
Музика столить у кожному шумі вашому брентить!
І летить до неба скарга безупину,
Що нищать красу вашу хижакі невинну!

Що далі вони їхали, то вища ставала трава: ось вона вже по шию, а далі й зовсім сховала їх, ледве голови видно. Мирослав зорив навколо, його гострі очі звикли бачити далеко. Старалися їхати близько один біля одного. Трава шелестіла і плуталася між ногами коней, перешкоджала їхати.

— Видно, що тут давно не їздили, — зауважив Гаральд.

— Ого! — відповів Мирослав. — Ти сьогодні проїдь, а завтра не пізнаєш тієї стежки — заросте.

Раптом Мирослав насторожився. Вони вже далеченько від'їхали від Києва. «Слухай!» — прошепотів він Гаральдові на вухо. Мирослав прикинув до коня, а за ним і Гаральд, їх зовсім не було видно з трави. Незвичний до степу не міг між травою розрізнити людських постатей, бо трава височіла навколо й коливалася. Та коли пильно приглянутися, то в далечині справді щось рухалося, ніби людина.

— Здається, сьогодні не козулю, а козла вполюємо! — тихенько засміявся Мирослав у вухо Гаральдові.

А тим часом постать, що виринала, то ховалася у траві, все наближалася у їхньому напрямку. Обидва лицарі схилилися до сідел, а Мирослав поласкав свого і Гаральдового коней і щось по-тиху промовив до них. Вони перестали порскати й тихо посувалися уперед. Гаральда це здивувало, але не було коли розпитувати. Він побачив, що Мирослав натягнув лук і запитав:

— А я?

— Ти — ще ні! — прозвучала ледве чутна відповідь. — Я битиму йому й коневі в ноги, а ти міряй у ноги людині. Я бачу, це печеніг, нам треба мати його живого!

Просвистала одна, друга й третя стріла! — це Мирослав.

— Стрілай тепер ти! — скрикнув Мирослав до Гаральда. — Он друга постать!

Гаральд націлювався і знову, тепер уже разом, засвистали стріли. Вершники немов зникли, Мирослав і Гаральд швидко рушили в бік противника. Коли під'їхали побачили в траві дві постаті: вони хапалися за ноги, з яких текла кров, а коні їхні, також ранені, вже втекли, ржучи.

— Ну, тепер швидко треба діяти! — розказав Мирослав, — бо хто зна, може й допомога їм над'їде.

Обидва лицарі кинулись на поранених, зв'язали їх, прив'язали до коней і вирушили додому. Вертатися по щойно протоптаній стежці було легше і коли опинились перед брамою Києва, Мирослав гукнув:

— Гей, відчиняйте! Вітайте степових гостей!

З-за брами появилися вартовий і кінний дружинник, питаючи, що сталося.

— До князя! — гукнув у відповідь Мирослав, а цих, покищо, замкнути в поруб*! — показав він на бранців.

Тепер уже не було чого таїти їх подорож у степ, бо поява в степу печенігів не була даремною. Мирослав також говорив попеченізькому, навчився від печенігів, яких багато залишилося в Києві по останньому їх наскоку. Вони, здавалося, працювали і жили мирно.

Князь велів розпитати полонених, чого вони закрадалися до города.

— Хотіли довідатися, скільки воїв у князя та чи готовий він до війни.

— А чи за вами йде печенізьке військо? — розпитував далі Мирослав.

— Вони чекають від нас вісток, — відповів один з полонених.

— А якже ж ти міг довідатися про все?

— В мене тут, на Подолі, живе один свояк.

— А як ти міг побачити його?

— Він мав вийти на вали. Як князь готовий і багато дружини має, то засвище тричі, а як ні, то двічі.

— Ага, добре! — Мирослав закінчив допит і переповів усе князеві.

Князь наказав одному дружинникові сховатися за валом у призначеному місці і викликати того свояка полоненого печеніга. Так і зробили. На свист, вийшов молодий печеніг Лют. Він свиснув двічі. Тут зараз же його і схопили та зв'язали, переконавшись, що він шпигун.

Тим часом князь велів биричам об'їхати навколишні волості та скликати князів із дружиною до Києва на допомогу. Незадовго прибули ті князі, що були ближче, а саме Святослав Чернігівський і Всеволод Переяславський. В'ячеслав Смоленський і Ігор Волинський прибули пізніше.

(Далі буде)

*) В'язниця.

Лев БИКОВСЬКИЙ

ПОЗА ВАРШАВОЮ

*Ми виїхали з Варшави біля полудня 17-го жовтня 1944 року з почуттям людини воскресаючої з довгої, жакливої летаргії... Надвечір доїхали до міста Прушкава, що під Варшавою. Ніч перебули в тягарівці, а другого дня рано рушили в дальшу путь до недалекого села (?), звідки мали забрати п. С. Н. і п. З. Тут забарилися до полудня, а потім рушили до м. Сохачева, де — направляючи своє вантажне авто — просиділи до вечера. В Сохачеві вперше, після двомісячної перерви, ми «нормально» пообідали в якомусь ресторані: я замовив ковбасу, дружина моя — скаб з картоплею, що коштувало нас по 60 пол. злотих за порцію. Потім купили ще 1 кг яблук за 40 і один білий хліб за 50 злотих.

Після сварки з водієм авта, що намірявся в особистих справах поїхати ще до м. Ловіч, ми рушили до Пйотркова. Вула вже ніч, як доїхали до м. Жирардова, де зупинилися на нічліг. Рано, знову після сварки з водієм, що таки намагався завернути до Ловіч, ми поїхали далі і опівдні дісталися до Пйотркова.

Полковник М. С., так як ми були домовились, залишив мене з дружиною і своїм зятем у Пйотркові, а сам подався автом далі, через кордон Генеральної Губернії, до міста Ласку, що біля Лодзі (тодішнього Ліцманштадту). Ще того ж дня, перед виїздом, він відвідав разом з нами місцеве німецьке транспортне керівництво і запевнив нас можливість дальшої подорожі до Ченстохови.

Ми переночували в селянській хаті, а другого дня я відправив свою дружину залізницею до Ченстохови, де ми мали намір зупинитися на довший час. Потім я пішов із зятем полковника М. С., п. В. Ж., до німецьких транспортних установ у Пйотркові, прохаючи відставити нас і наші речі до Ченстохови.

Німці наше прохання полагодили прихильно і на другий день уранці (21-го жовтня) ми виїхали до Ченстохови, прибувши там перед полуднем. Тут, завдяки заходам моєї дружини, що прибула скоріше, я тимчасово склав свої клунки в нашої знайомої пані Я. К., при вулиці Пулавського.

Надвечером прийшла моя дружина. Їхали ми до Ченстохови тому, що моя дружина мала тут знайому польську родину пана Ш., загально шанованого та впливового лікаря в Ченстохові. Крім того, вона сподівалася застати тут свою приятельку з Варшави, отже гадала, що з допомогою цих знайомих можна буде якось влаштуватися у чужому для нас місті. Я, зі

*) Див. «Визвольний Шлях», чч. 1-4, 1963.

свого боку, покладав деякі надії на Український Допомоговий Комітет у Ченстохові. Але вдійсності всі наші надії не справдилися.

Ченстохова була переповнена втікачами з Кельц, Радому, Кракова і Варшави. На протязі двох тижнів кількість населення зі 100.000 підскочила майже до 130-140.000. Ще перед тим кращі будинки зайняли німці, отже для новоприбулих бракувало квартир. За одну кімнату треба було платити 5-6.000 злотих відступного, а за дві — 10-15.000, що перевищувало наші спроможності й ми опинилися в безвихідному становищі. Воно було тим тяжче й через цю прикрість, що зустріла нас відразу в Ченстохові у зв'язку з моїми «варшавськими подіями». Виявилось, що про моє арештування дізналося багато варшавських поляків, які — виселившись із Варшави — рознесли цю вістку по всіх більших осередках т. зв. тоді Генеральної Губернії, очевидно в неприхильному для мене наświetленні. Особливо використала це вже згадана мною антиукраїнська опозиція у Публічній Бібліотеці, а деякі уряднички Бібліотеки, члени тої опозиції, опинились у той час також у Ченстохові. Одна з тих урядничок була навіть ріднею вищезгаданому лікареві Ш. Зустрівши мою дружину у лікаря Ш., пан Б. — чоловік моєї колежанки по Бібліотеці — почав підбурювати лікаря проти моєї дружини, кажучи, дослівно, що це жінка «цього українського стерва», цього «гайдамаки» і т. п. До речі, п. Б. належав до лівої польської політичної течії.

Для моєї дружини утворилася прикра атмосфера. Пан Ш. дивився на неї вовком і дав їй зрозуміти, що в його хаті місця «таким» нема! Даремно приятелька моєї дружини, полька п. Я. Б., також родичка господаря дому, що добре знала нас, обстоювала за нею. Антиукраїнський настрій розповзався з Варшави по всіх усяодах та унеможлилював які б то не було порозуміння між сторонами.

Тоді інша, більш сердешна приятелька моєї дружини, пані В. С., влаштувала нас тимчасово у своєї рідні, в хаті вищезгаданої пані Я. К. Лікар Ш., що жив у центрі міста, займав вигідне помешкання з 5-ти чи 6-ти кімнат. Хоч до нього з'їхалася рідня і знайомі з Варшави, все ж таки там місця було ще досить. Натомість пані Я. К. — незаможна вчителька, вдова з дитиною — жила на передмісті хоч і у власному, але в недобудованому домі, де тулилася в малій кімнатці з сніями. В тій же кімнатці, крім неї з дитиною, нібито тимчасово жила ще й цойно згадана друга приятелька моєї дружини — пані В. С. з чоловіком та дитиною. Отже, разом там уже було 5 осіб. Та не зважаючи на це, вона прийняла до себе ще й нас! Дружина моя примістилася у сніях, а я, разом з клунками, на горипці. Таке прихильне людське відношення пані Я. К. нас дуже зворушило, тим більше в час польського антиукраїнського наставлення. Ми, зі свого боку, намагалися віддячитись нашим приятелям чим могли.

Проїшло майже два тижні серед постійної біганини по різних допомогових і урядових установах. На те, щоб дістати якусь кімнату за посередництва Глуней Ради Опекунчей (ГРО) або Українського Допомогового Комітету не

було жодної надії. Нам удалося лише одержати харчові картки та дарові обіди в польській і українській допомогових установах.

Тим часом з дня на день ставало холодніше, я вже не годен був витримати на своєму горищі, тоді сусідка пані Я. К., пані М., дозволила моїй дружині хвилиночку ночувати в її кухні на підлозі, а я зліз із свого горища до сінєй пані Я. К. Ходити по вулицях міста ставало все більш небезпечно, бо відбувались постійні лапанки. Дорожнеча харчів збільшувалась, 1 кг масла вже коштував біля 120 злотих, сала — 300-320 зл., м'яса — 80-100 зл., дво-кілограмовий темний хліб — 20, а білий — 50 зл., т. зв. краківська булка — 27-30 зл., яйця — 10-12 зл. за штуку. Наші незначні грошові засоби виразно зменшувались з дня на день. Мої заходи одержати за посередництвом місцевого магістрату якусь працю були даремні. Згодом до Українського Допомогового Комітету з'явився представник якоїсь німецької будівельної фірми, шукаючи робітників. За працю він пропонував квартиру, харчі й по 50 зл. денно. Але я вже не міг прийняти цієї пропозиції, бо тим часом порозумівся з полк. М. С. у справі мого виїзду в околиці Лодзі, що мало наступити між 15-20 листопада.

Справді, 15-го листопада приїхав до Ченстохови полк. М. С. з наміром забрати свого зятя з родиною і мене до м. Ласку (під Лодзєю, тодішній Вартелянд), де він перебував із своєю дружиною. При тій нагоді він мав визволити з примусового поселення і дружину тодішнього берлінського урядовця — інж. В. Ш., українця. Вона була виселена з Варшави й поселена в м. Піліці, в околицях Кельц.

На другий день вранці полк. М. С. виїхав зі мною, через Кельце, до залізничної станції Вольбром, а звідтіля ще 15 км ми поїхали кіньми. Надвечір 16-го листопада ми вже були в Піліцах. З трудом знайшли паню Ш., в якій і заночували.

Ця гірська закутина знаходилась у т. зв. «бандитській околиці». Коли смерклося, з хати ніхто не виходив. Вночі до містечка навідувалися «бандити», як звали їх німці, або т. зв. «лісові хлопці». Вони ходили по хатах і забирали одяг, взуття, одєжу, харчі й горілку. Тому мешканці містечка, як тільки ніч наступала, виносили своє майно з хат і ховали по різних кутах. Удень, натомість, приїздили німці та карали мешканців за, буцімто, сприяння повстанцям.

Рано ми вернулися з Піліц, разом із панею Ш. (полькою), кіньми на станцію Вольбром. Звідти через залізничну станцію Тунель, розположену в чудовій гірській околиці, ми надвечір (17-го листопада) дісталися до Кракова. Тут, за дозволом проф. д-ра В. Кубійовича, переночували в бюрі Українського Центрального Комітету, на вул. Зелений, ч. 26.

На другий день рано ми всі подалися залізницею назад до Ченстохови, а 19-го листопада, отримавши відповідний дозвіл, пані Ш. виїхала до свого чоловіка в Берлін. Ми просиділи цілу ніч на залізничній станції, а рано (20-го листопада) виїхали до м. Ласку, куди прибули опівдні того ж дня. Це, здається, була субота.

Завдяки посередництву полк. М. С. я хвилює опинився в помешканні родини п. Софії, співробітника тартакової фірми інж. Сергія Куниці. В понеділок я порозумівся телефонічно з інж. С. Куницею, бо хотів вияснити справу моєї дальшої долі. Дружина моя залишилася тимчасово в Ченстохові.

*

Так закінчилася моя »польсько-варшавська і позаваршавська доба«. Від листопада 1944 року розпочалася моя нова »німецько-скитальська« доба, що тривала до червня 1948 року, про що писатиму іншим разом.

Наприкінці для ясности картини хочу доповнити свої »Варшавські спомини« спостереженнями іншого очевидця-українця, п. І. К., якому вдалося побувати у Варшаві зараз по описаних мною подіях, наприкінці 1944 року. Він малює синтетичний образ наслідків польського повстання так:

»Щоб описати всі знищення Варшави упродовж двомісячних завзятих вуличних боїв із польськими повстанцями, треба на це багато часу й місця. Для тих, хто знав передвоєнну Варшаву, вистане сказати: її сьогодні немає! Навіть в уяві не можна представити собі цього матеріального знищення! Інших, що знають Варшаву з географічної карти і друкованого чи живого слова — можна відіслати до стародавньої історії міста Картагени...«*

Найбільш поінформоване джерело, бо організатор і керівник повстання, генерал Бур-Коморовський у своїх спогадах, надрукованих 1945 року на еміграції і передрукованих у "Reader's Digest" в лютому 1946 року, кінчає свою працю словами: »... Варшава більше не існує...**

Моя брошура п. заг. »Варшавські бібліотеки в серпні, вересні й жовтні 1944 року« (Майнц-Кастель, 1947, вид. »Фундації плекання бібліотекарства ім. М. Гочалковської«) є лише уривком зі щойно зреферованих у попередніх числах журналу споминів.

Англійський комуністичний часопис "Daily Worker" відгукнувся 11-го серпня 1944 року на польське повстання нищівною, скерованою проти нього, статтею. Цією статтею негайно покористувалися московські »Известия«, що зробили з неї такі витяги:

»...Тасмною причиною повстання у Варшаві, що спалахнуло минулого тижня, а яким керує, як повідомляють, певна особа, знана під іменем Бура, була трагічна політична гра, що її задумали скрайні польські революціонери в Лондоні. Нині докладно можна ствердити, що повстання було організоване на наказ Соснковського, що сам є майже фашистом. Соснковський, після відвідин Риму, де намагався провадити антисовєтські інтриги у Ватикані, перебуває тепер у Лондоні. Він наказав почати »повстання«, не порадившись ані з рускими, ані з англійцями, ані з американцями. Оскільки

*) Див. статтю І. К.: »На звалищах колишньої столиці«, »Краківські Вісти«, ч. 297, з 30-го грудня 1944 р.

**) Цитую за московським перекладом п. з. »Гибель Варшавы« (Воспоминания организатора и руководителя Варшавского восстания), Мюнхен, б. р. вид., стор. 44.

ки він не зробив навіть найпростіших заходів для того, щоб перед повстанням порозумітися з командирами червоної армії, щоб узгодити дії в місті й поза його межами з діями на фронті, то цілком ясно, що він зовсім не мав поважних воєнних цілей. Його мета явно була в тому, щоб мати можливість твердити, що люди, буцімто підлеглі йому, зробили, зрештою, «героїчні зусилля» зайняти Варшаву до приходу туди червоної армії. Він, очевидно, заздалегідь намагався заперечити свідомість того, що звільнення Варшави буде чином червоної армії та польських внутрішніх і зовнішніх збройних сил, які воювали спільно з червоною армією. Він, очевидно, наказав банді керівників, які знаходяться під його зверхністю, ужити якихнебудь заходів у Варшаві. Ця банда керівників підлягала його наказам. Вислідом було те, що тисячі чесних чоловіків і жінок у Варшаві природно уявили собі, що настав слушний час для справжнього повстання, час усталений, як вони, без сумніву, гадали, після цілковитого порозуміння з червоною армією, що знаходилась на східних причілках міста. Ці люди справді повстали, намагалися битися і зазнали тяжких утрат... Вчора вечером Квапінський, співробітник Соснковського, заявив, що союзники зараз же післали повстанцям поміч. В Лондоні цю заяву вважають за останнє зусилля ослабити враження відрази, що викликана таким нерозумним наказом*.

У шостому томі своїх спогадів колишній англійський прем'єр-міністр В. Черчил, згадуючи про польське повстання у Варшаві, каже, що в цьому випадку большевики обманули альянтів.

Мабуть виправданою деякою мірою була гостра реакція на ці події з боку поступових і тверезіших польських кіл, речником яких був часопис «Універсум», що виходив у Мюнхені. З цього приводу в тому часописі читаємо таке: «...Для оздоровлення нашого (польського) національного життя дуже спричинилося б те, якщо б перед державний трибунал поставити формальних і дійсних спричинників варшавського повстання. Щораз частіше чуємо домагання, щоб такий процес відбувся, мірою того, як наверх виходять злощасні куліси цієї великої національної трагедії! Такий процес дав би змогу на живім прикладі унаочнити ті методи, якими чужі агентури грають на наших (польських) комплексах**.

Але такі думки були висловом тільки незначної частини польських мислителів і політиків. Натомість переважають голоси романтиків-гльорифікаторів, які всіляко славословлять варшавські події, чим не спричиняються до належного їх висвітлення і розуміння. Зразком цієї течії може бути книжка відомого польського письменника, знайомого автора цих рядків, п. Мельхіора Ваньковича — «Зеле на кратеже» (Нью-Йорк, 1951, вид. «Руй»).

*) Див. «Известия», Москва, 13 августа 1944, ч. 192/8494.

**) Див. статтю А. Добошинського в польському еміграційному часописі «Універсум», Мюнхен 1947, ч. 5.

Проте подекуди серед поляків помічається і звернення у бік більш об'єктивного і правдивого трактування цієї теми. Згадаймо, напр., монографію учасника подій З. Ступулковського («В заверше дзейowej. Wspomnienia 1939-1945». Вид. «Гриф Паблікейшнс», Лондон 1951).

Із-за браку місця не маємо змоги обговорювати ту численну польську літературу, видану на еміграції про Варшавське повстання. Можемо лише згадати деякі твори, напр., книжку самого начальника повстання ген. Бур-Коморовського про «Підпільну армію» (нак. Католицького Видавничого Осередка «Верітас», Лондон 1951), що не вільна від однобічного наświetлення подій. Друга частина цієї книжки, від 215 до 386 сторінки, присвячена Варшавському повстанню, має мапи і план Варшави. Крім цього на цю тему писали: Керміш, Осташевський, Пом'ян-Довмунт, Питляковський, Богуславська, Брандис та інші.

Згадану літературу про Варшавське повстання доповнюють різні праці, видані в сучасній «демократичній» Польщі, що мають, оскільки мені доводилось час від часу переглядати їх, досить реалістичний, а подекуди й правдивий підхід до освітлення справи.

Мені здається, що в справі польського повстання у Варшаві 1944-го року сумлінний дослідник може заризикувати зробити, покищо, такі два твердження-висновки:

1) Порівнюючи поставу поляків супроти німців у 1939 році з поставою у 1944 році можна ствердити факт, що загально поляки Варшавським повстанням морально виграли; 2) але одночасно якщо б хтось хотів на тій підставі трактувати всі події тільки з ідеалістичного погляду, той може опинитися на хибній дорозі.

Всі згадані тут і незгадані різні джерела дадуть, безперечно, можливість укласти згодом відповідну монографію про Варшавське повстання 1944 року, що не було і не могло бути моїм завданням, коли я писав свої спогади в грудні 1944 року.

»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ« — ДЕШЕВИЙ, АЛЕ КОРИСНИЙ ПОДАРУНОК
ДЛЯ ВАШИХ РІДНИХ І БЛИЗЬКИХ З НАГОДИ ЇХ ІМЕНИН, УРОДИН
ЧИ ІНШИХ ПОДІЙ. ВИСЛАЙТЕ ЗРАЗКОВІ ЧИСЛА »В. Ш.« СВОЇМ
ЗНАЙОМИМ І ЗАОХОЧУЙТЕ ЇХ СТАТИ ПЕРЕДПЛАТНИКАМИ. ПОДА-
ВАЙТЕ НАМ АДРЕСИ ВАШИХ ДРУЗІВ, ЩОБ ВИСЛАТИ ЇМ ЗРАЗКОВЕ
ЧИСЛО ЖУРНАЛУ.

Віра ОМЕЛЬЧЕНКО

Щоденник

(Подорож до Австралії, 1950 рік)

На пам'ятку своїм дітям і внукам.

30 жовтня (понеділок)

Останній табір нашого перебування в Німеччині — Дельменгорст. Звідси треба було відправитися потягом до порту Бременгафен.

О год. 2-ій по обіді ми прибули до корабля «Рома», що його ще до зупинки потяга всі з нетерпеливістю чекали побачити на гавані. Він мусить вирушити з нами в далеку подорож. Потяг зупинився, ми чекаємо на розпорядження виходити з вагонів. Крізь вікно бачимо, що перші «нумери» поволі виходять із потяга, з валізками в руках, по дві у кожного, і переходять сходами на корабель.

«Рома», набіло помальований, середнього розміру італійський пароплав. Пасажирів зустрічає гостинно, служба кожному за номером призначає місце. Ми, себто я і мій чоловік, уперше мали їхати океанським кораблем, тому з прихованим хвилюванням зійшли на сходи... На кораблі серце тьохнуло ще дужче...

Тут нам дали картки, я одержала жовту, а чоловік — синю. Коло перших дверей чоловіка просять до його кабіни, а мені треба йти трохи далі. Підходить жінка-італійка і пропонує йти за нею, показує мені та ще кільком жінкам сходити вниз. Сходимо і за номерами знаходимо свої ліжка. Це велика кімната, поділена залізними перегородками на менші кімнатки, де розміщено по чотири подвійних ліжка. Всюди помальовано, чисто, на ліжках білі подушечки, простирала та по одному коцові.

Температура в приміщенні холодна, роздягатись не можна.

Розглянувшись, побачили, що старші чоловіки й жінки, матері з дітьми до 4-5 років — дістали місця в окремих кабінах, де є тільки по два подвійних ліжка. В тих кабінах тепло, є вода холодна й гаряча, люстра та інші вигоди. Чоловік мій також дістав місце в такій окремій кабіні.

Ну, все добре. Влаштувалися. Ось чуємо, що о 4-ій годині від'їжджаємо. Виходимо наверх подивитися. У кожного пасажир певно були свої думки. Хто цікавився просто побачити, як то корабель відпливатиме, а хто хотів, може востаннє, глянути на береги Європи, в якій народився і, може, вже назавжди залишає цей любий досі край, де стільки пережито в минулому і щастя і горя, де залишаються ще рідні...

Ось гудок — перший, другий, третій... Два маленьких пароплавчики почали рухати нашого «Рому», потім відійшли і він уже сам рушив уперед. Серце зацеміло, на очах показалися сльози, а в душі ніби щось обірвалося... Стало холодно і мороз перебіг по всьому тілі. Що чекає нас на цьому

довгому шляху? З надією на Господа, треба бути готовому до всього. Так непомітно пройшов час до вечері.

О 6-й годині почалася вечеря. Ми пішли на другу зміну. Вечеря була досить смачна — юшка з квасолі, засипана рижом, картопля з м'ясом та по яблуку. «Рома» став на якорі в бухті Північно-Німецького моря.

31 жовтня (вівторок)

Спала дуже добре, хоч було трохи холодно. О 7-й годині встала, о 8-й — сніданок. Корабель стояв від вечера до полудня другого дня. Причини стоянки ми, звичайно, не знаємо: чи щось виявилось ще не впорядковане до далекого шляху, чи якісь інші причини.

По обіді о 3-й годині ми здавали свої візи в канцелярії ІРО. А корабель йде й йде, тільки чайки в'ються над ним... Кругом — море, море...

Ввечері почалася «качка». Дехто з жінок уже хворіє, щодалі дужче й дужче. Я кріпилася, але після вечері, хоч ми мали в запасі й таблетки від морської хвороби, почало й мене пробирати. Не перемогла я себе, довелось і мені віддати честь морю, але потім стало легше і я спала цілу ніч. Чоловік мій першу «качку» витримав, йому було добре.

1 листопада (середа)

Сьогодні ранок незвичайно тихий, море тихе й прозоре, як дзеркало. Сонечко зійшло, на морі видно багато рибальських човнів, мабуть, бельгійських. Ніхто не знає, де ми: хтось каже, що вже проїхали Ля-Манш, інші кажуть — це Ля-Манш, але в цю протоку ми заїхали аж надвечір. На обидвох узбережжях видно багато вогнів.

Цілий день море було спокійне і всі ми почуваємо себе дуже добре. Маємо можливість слідкувати за всім, що кого цікавить.

2 листопада (четвер)

Ще з ночі почалася «качка». Рано вже знову багато хворих людей. Сьогодні доїжджаємо до Біскайської затоки, а ця затока — дуже бурхлива. Не минула і нас хвороба, довелося злягти. Їсти нічого не хочеться, голова крутиться, на ногах не встоїш.

5 листопада (неділя)

Два дні пройшло у хворобі, всі перехворіли і тільки вчора надвечір трохи одійшли.

Ми переїхали Біскайську затоку і море трохи притихло. Сьогодні повернули на схід понад берегами Португалії. Здоров'я покращало, стало веселіше. Сидимо на свіжому повітрі та спостерігаємо за морем. Коло самого корабля бачили рибу, довжиною з метр. Риби просто стрибали з води, хапаючи щось біля корабля. Повітря багато тепліше, вже можна й посидіти з більшою приємністю.

Почала працювати школа — наука англійської мови. Я також з приємністю відвідую школу.

Надвечір в'їхали в Гібральтарську протоку. Ще здаля стало видно високі береги по обидвох боках. З одного боку береги Португалії, а з другого —

Африки. На африканських берегах над водою височенна гора, як скеля. Хто вже бачив і знав цю місцевість, оповідав різні цікаві легенди. Гора зветься — Мавп'яча. Як стемніло, видно вогні еспанського Марокко.

6 листопада (понеділок)

Ідемо Середземним морем. «Качки» нема. Повітря тепле, лагідне, вже можна вийти на палубу без плаща. Дехто вже проти сонечка роздягається і лягає загоряти. Берегів цілий день не видно, але надвечір ми знову побачили береги Африки. Було дуже цікаво дивитись на ці гористі береги, зрідка вкриті зеленню і, то тут, то там, можна запримітити в горах поодинокі вогні й дим, що свідчило про те, що там є люди...

По обіді, о 4-й годині, ми стояли в черзі коло кантини. Хотілося дістати хоч цитринової кислоти, але не було. Є тільки цукерки, вода, кажуть, «бравза», що нічого не варта. Овочів також уже нема ніяких.

Дали всім пасажирам талони на гроші, по 4½ долара вартістю. Хочемо взяти цигарки: Пачка «Камелів» коштує 1 дол. 20 цент.

7 листопада (вівторок)

Сьогодні в кантині були цитрини і яблука. Взяли разом з цигарками і яблук та цитрин. Погода тепла, та ще не дуже, хоч ми коло Африки. Надвечір знову їхали близько берегів — високі скелі і десь серед того каміння димок, що було ознакою життя там людини. Здоров'я не дуже-то добре, якось нудно і хотілося б полежати.

8 листопада (середа)

Сьогодні вранці їхали біля невеличкого острова, все ще коло берегів Африки. На острові в горах видно білі будиночки — це якась англійська база. Недалеко стояв вартовий пароплавчик, тут уже частіше зустрічаються пароплави.

9 листопада (четвер)

Сьогодні перевели годинник на годину вперед. Кругом — море, море, берегів не видно. Вітер. Часом гойдає. Здоров'я і далі не дуже-то добре.

11 листопада (субота)

Вчора не було настрою щось записати, всі думки — в Австралії, коло своїх дітей та внучків. Побільше вчуся англійської мови. Сьогодні ввечері прибули у порт Саїд. Ще перед портом показалися маяки, а далі все більш і більш вогнів. Нарешті наш корабель припиняє свою швидкість і помалу, помалу йде, а назустріч йому з порту вийшов невеличкий пароплавчик, що попровадив нас у порт, до призначеного, видно, місця стоянки.

Стемніло, під'їхали до порту. Як тільки стали тут, незадовго на нашому кораблі з'явилися арабські купці та поліція в червоних капелюшках. А навколо корабля, як галичі, наїхало човнів — торгівців із різними товарами: і взуття, арабські сандалі, і таші, і різноманітні ковдри, і помаранчі, і цитрини, і інше і інше. Кожен кричить по-своєму, продаючи свої речі нашим пасажирам. І пішла торгівля — шнуром товар догори, розплата за товар униз.

12 листопада (неділя)

Всю ніч вантажили на наш корабель харчі та воду. Сьогодні продовжують вантажити м'ясо, овочі, лід та інше. Стояли до вечера. Човни з торговцями не відходили весь день і до пізнього вечера.

13 листопада (понеділок)

Погода чудова. Рибальські човни сьогодні до ловлі не відходили. Цікаво було бачити життя цих риболовців. Жінок майже не видно, а чоловіки чорні, в білому довгому одязі, зі світлою або якоюсь смугастою пов'язкою на голові, так енергійно снували понад берегом. Деякі варили собі їжу на своїх рибальських суднах, ремонтували сіті, милися, молилися, потім їли. Хліб їм підвозили, видно, з міста, що тут же розкинулось на цьому мальовничому куточку землі. Досить великі кам'яні, муровані будинки. Багато й дерев, переважно пальми.

Цього дня, як ми почули пізніше, було в них свято — день уродин їхнього короля. У його честь на площі дано кілька залпів з невеличких гармат. Ввесь день пройшов у торгівлі. Ми також купили собі на пам'ятку арабський килимчик під ноги до ліжка.

14 листопада (вівторок)

Сьогодні перед полуднем ми вирушили знову в дорогу, від порту вздовж Суецького каналу. З гавані вийшло сім кораблів, наш ішов четвертим. Канал вузький, кораблі йдуть лише в один кінець, розминатись ніяк, тепер нам стало зрозуміло, чому ми стояли в порті так довго. Канал був зайнятий кораблями, що йшли навпроти.

По обидвох боках каналу піскові пустелі. Щоправда, з боку Африки видно й воду ріки Ніла, що розливається широкими рукавами. Вздовж каналу можна бачити жалюгідне життя арабів-робітників. У яких куренях живуть, які обідрані, брудні, напівдикі люди! Зустріли і караван верблюдів. Він готувався до порону, що перевозив через канал. Верблюди були ще на березі, на них сиділо декілька жінок, багато убраних. Інші верблюди — нав'ючені чи то якимось товаром, чи, може, харчами, покритими гарними килимами. Люди вже були на пороні.

Бачимо, що йде удосконалення і ремонт каналу. Працюють землечерпалки, під'ємні крани, прокладають залізницю понад, де йдуть потяги з будівельним матеріалом. Старий канал у багатьох місцях розмитий, повисувалось, колись давно слабенько вкладене, каміння по піскових берегах каналу. В деяких місцях тимчасово ремонтують, а пісок несуть араби корзинами на плечах, у лахміттях або й зовсім голі. Цікаво бачити таку примітивну працю після цієї індустрії, яку мають країни Європи й Америки.

Кораблі йдуть дуже малим ходом. Ось за шість годин пройшли вісімдесят морських миль. Всі ми, з великим зацікавленням спостерігаємо історичні місця на земній кулі, про які колись тільки вчилися з географії, а тепер довелось бачити на власні очі. Надвечір береги каналу з боку Африки змінилися. Голі піски заступили пальмові дерева, все густіші, аж перейшли

в культивовану посадку. Ось якесь невеличке місто, видно військових, багато палаток і невеликі будинки, видно шпиталь, бо з червоним хрестом. Хоч було вже темно, але по березі безупинно їздять автобуси і різних марок авта.

Нарешті показалися вогні великого якогось міста і ми в'їхали з каналу в затоку. З годину їхали ми цією затокою і знову канал. О 10-ій годині ввечері стали на якорі, коло Суєзького порту ще брали воду, а потім, дві години пізніше, вирушили в Червоне море.

15 листопада (середа)

Цілий день їхали Червоним морем. По обидвох боках ще видно високі піскові гори. Температура від 20 до 25° Ц. Але спеки такої, як ми всі чекали, ще нема. Особливо молоді люди — польки, німки та й наші українки — «бунтувались»: давай жару, Червоне море! А його нема. Надвечір купальні вбрання змінили на теплі светри, а то й пальта.

16 листопада (четвер)

Червоне море, погода стала значно гарячіша. Берегів не видно, інколи зустрічаються кораблі, а то — морська пустеля, тільки наш «Рома» сам хлюпає та хлюпає. Проходить по 13 миль на годину. Все йде своїм життям, за порядком дня. Встаємо, впорядковуємо себе й своє ліжко, йдемо снідати, до обіду навчання англійської мови для I-ої групи, по обіді для II-ої. Я відвідую школу по обіді, тож маю час почитати, роздивитись в околиці. Публіка весела, хворих мало та й ті лежать у шпиталі.

17 листопада (п'ятниця)

Сьогодні переведено годинники ще на 1 годину вперед. День гарний, сонячно й тепло. Ми у вільні години сиділи на палубі в холодочку, бо вже почалася спека, що також впливала зле на здоров'я. Але надвечір почався вітер. Стрибала риба, передбачалася знову «качка».

18 листопада (субота)

Спати дуже вже тепло, аж млієш часом. Цілу ніч клала до голови мокру хустку, але витримала. Купалася під тушлю, та все одно пече. Крім спеки ще й вітер, кораблем гойдає. Їдальня в передній частині корабля, коли прийдеш туди, то як підійме — то вгору, то вниз, аж голова закрутиться. Мій чоловік сьогодні не витримав, не пішов обідати, ліг.

19 листопада (неділя)

Сьогодні біля полудня наш корабель прибув до порту Аден. Довго спостерігали ми гори з боку берегів Азії, нарешті побачили будинки і ще декілька кораблів у бухті. Довго, майже до 2-ої години по полудні, ніхто з порту не приїхав нам назустріч і наш «Рома», то одним, то другим боком повертався до порту. Нарешті, під'їхав на моторовому човні якийсь військовий араб і, пересівши на наш корабель, повів нас до місця стоянки.

Прив'язали нас до іншого корабля — нафтобази. Тут «Рома» брав пальне, а потім питну воду, помаранчі тощо. Торгівці на човнах, як і в Саїді, відразу ж оточили нас. І чудові килими, і хустки, і панчохи, і сорочки і

багато інших заморських товарів. Були й кавуни, що ми їх так любили вдома на Україні у херсонських степах, у Криму. Кортіло, але не купили, бо були дуже теплі.

Простояли до 9-ої години вечера і, нарешті, рушили на Індійський океан. Знову і знову просимо Господа про Його святу поміч у цій тяжкій далекій подорожі. В Адені висадили з корабля дві хворі родини з дітьми.

20 листопада (понеділок)

Ніч пройшла добре, температура можлива, віс вітер, море трохи хвилюється, але «Рома» тримається, не дуже гойдає. Сьогодні о 4-ій годині по обіді був пробний алярм, щоправда, він був уже третім, бо попередніх два я чомусь не записала. Ці алярми, звичайно, потрібні, бо ж на нечасний випадок люди не знатимуть жодних засобів до рятунку, але вони так діють на нерви, що потім (як для мене) треба кілька годин, щоб заспокоїтись. Так вже все обридло, що, здається, і життя не мило, але думка і бажання побачити ще своїх діток, дає силу і витривалість. Сьогодні ввечері знову годинники перевели на годину вперед.

24 листопада (п'ятниця)

Три дні нічого не записала. Почуваю себе зле, щось болить під грудьми, але лекції англійської мови відвідую. Сьогодні вітряно, пароплав хитається з боку на бік. Море, море... Куди не глянь — вода й вода. Знову багато хворих, шпиталь переповнений. О 12-ій годині годинники ще раз переведені на годину вперед.

27 листопада (понеділок)

Сьогодні о 1-ій годині ночі ми прибули до порту Колкомбія. Вночі нічого, звичайно, не видно, а ранком побачили ліворуч місто з великими будинками, **все в зелені. В гавані багато кораблів. Торгівців на човнах було мало, продавали, крім бананів і ананасів, ще й дуже гарно вироблені речі з чорного дерева.**

Цілий день, ніч і другий день наш «Роман», — так звали «Рому», жартуючи, наші пасажери, — «пив» воду. Ми всі були занепокоєні чуткою, що знову будемо стояти довго, бо нібито машиністи страйкують, то з динамо-машиною не гаразд. Та, слава Богу, все полагодилося і 29-го о год. 3-ій ночі ми знову рушили, вже в останній рейс до нашої мети.

29 листопада (середа)

Ранком корабель уже далеко відійшов від порту, але майже до 10-ої години ще було видно гористі береги острова Цейльон. На морі де-не-де то виринали, то знову поринали у хвилях маленькі, видно рибальські, човники. З корабля у прозорій воді бачили велику черепаху.

30 листопада (четвер)

Сьогодні перевели годинники ще на півгодини вперед. Море дуже бурхливе, здоров'я знову погіршало, їсти нічого не хочеться. Навіть запах із кухні, різних газів, парів і всього пароплава — противний. О год. 11-ій вночі

переїхали екватор. На наше щастя, падав дощ і на морі був вітер, від цього температура обнизила, легше було дихати. Але в кабінах, особливо в загальних, повітря було дуже тяжке. Вранці підносишся з такою тяжкою головою, як чавунною.

1 грудня (п'ятниця)

Переїхали екватор. Сьогодні о 10-й годині рано відбулося «хрещення». Декілька осіб у масках, нафарбовані й у саджі, а один з них з бородою, мов «пастор», зійшли на верхню палубу і тут «пастор» сказав зворушливу промову, потім дав кожному ніби причастя. На учасників спочатку поливали водою з відра, а потім просто шлангою. Коли «хрещення» закінчили, почалася «забава» — масове обливання водою. Багатьом дісталось добре, але ми були в такому місці, що якось убереглися від того традиційного морського свята. Облиті водою — довго грілися до сонця, а дехто й захворів. Взагалі ж спеку можна було витримати, сидючи десь у холодку.

4 грудня (понеділок)

О годині 12-й ночі годинники знову переведено на годину вперед. Учора була неділя, але для пасажирів було немало переживань. Хтось на кораблі захворів якоюсь заразливою горловою хворобою і о год. 8-й, по сніданку, почалась медична контроля. Кожному з прожектором дивився лікар у горло, але хворих тою хворобою не було, проте багато дорослих і дітей хворіють на шлунок. Я також хвора, так болить під грудьми, що аж в очах темніє. Сьогодні вже не витримала, пішла до лікаря, дали магnezії. Раз вжила того порошку, трохи, нібито, перестало, але за кілька годин знову болить, а тут ще біда з тими алярмами. Сьогодні вже був два рази і, кажуть, ще буде третій о год. 9-й ввечері.

Люди вже безсиліють від такого довгого напруження нервів. Порядки на кораблі дедалі суворіші: там не можна сидіти, і того не можна, і це не можна. Вчора, під час лікарської перевірки, одна жінка, українка (не знаю її прізвища), сварилася з директором ІРО. Він каже: «Встань з цього місця, тут »ферботен!» А вона, не довго думаючи: »Оце ти нас так везеш? Скотину і то краще возять!» Він: »Ідете безплатно та ще й не слухаєте!» А вона знову: »А тобі заплатили, то оце ти так нас везеш! Ну, покидай нас у море, як ми тобі заважаємо». Директор трохи розхвилювався, запитав про її номер, закликав двох поліцаїв, щоб забрали жінку з цього місця. А вона не вгавала: »Пиши, беріть, як тебе не буде, я знову сяду!» Все ж таки ця жінка не мала слушности, бо загально ставлення до нас, як представників ІРО, так і капітана та всіх службовців на кораблі, було добре, а її незадоволення можна було пояснити хіба вже вкрай зіпсутими нервами.

Багато дітей хворіє, кажуть — невідповідні харчі. Для дітей зорганізовано садочок, всі харчі для них подають з окремої кухні.

Як довго вже їдемо, коли вже доберемось до берегів Австралії? Вчора над вечером показався ще один чийсь корабель, але за ніч обігнав нас і ми знову залишилися самі. Всі кораблі нас минають, а наш »Роман« повзе, як черепаха — по 11-12 миль на годину.

6 грудня (середа)

Вчора пройшов день, як звичайно. »Качка« продовжується. Сьогодні свято св. Миколая, оголосили по радіо, що даватимуть дітям подарунки. І справді, надвечір з'явився »Миколай« з янголом і чортом — почали роздавати дітям подарунки. Кожна дитина дістала солодощі і різні забавки. Всі були задоволені. Не забув »Миколай« і про дорослих — на вечерю всі дістали по склянці, а то й по дві, вина і додатково бісквітів.

8 грудня (п'ятниця)

Учора й сьогодні качає, це щось страшне. Знову багато хворих, ми обидвоє почуваємо себе погано, але, порівнюючи з попередніми днями »качки«, ще добре тримаємося. Всі дні, ще від Колумбії, »качка« не припиняється. Завтра надвечір повинні вже побачити береги Австралії.

О 12-й годині ночі годинники знову переведені на півгодини вперед. Температура значно впала, навіть холоднуватو. Сидимо в пальтах та ще й ноги коцями обгорнули. А наші »модельки«, замість купальників, всі в довгих штанах, по два светри надягнули на себе.

10 грудня (неділя)

Сьогодні, о год. 5-й рано, наш »Шкандиба« нарешті прибув до Фріментл, першого австралійського порту. »Качка« була до останнього часу. Нарешті чуємо, що, ніби, якоря спускають. Але ще довго, до сьомої години, корабель крутився. Ось прибули двома човнами австралійці, чоловік десять. По радіо оголосили, що всі мають йти на лікарський огляд. Перейшли поверховий огляд австралійського лікаря. Корабель був кілька миль від порту, а по лікарській перевірці — поїхав до пристані. Пристань своїм виглядом показала нам, що Австралія країна, індустрія якої щойно розбудовується... Тут же з пристані брали воду для нашого »Романа«, а незадовго під'їхало авто з різними харчами — м'ясо, яблука, помаранчі, банани, огіржки, помідори, салата, картопля, мука і т. п.

До корабля стали прибувати наші люди з Європи, що вже тут живуть і працюють. Знайшлися і земляки-українці, з великим почуттям вдячності приймали подарунки від них наші пасажери. Кожен із земляків розповів про своє життя в Австралії. Дехто, почувши від них, що треба тяжко працювати, щоб одержати добру платню, зажурився. Дуже добре, що нам удалось написати листа до своїх дітей і передати через одного доброго чоловіка.

Стояли тут до 5-ої години по полудні. Кажуть, що служба нашого корабля не призналася австралійцям, що ми їхали аж 42 дні, сказала, що тільки 26 днів. Тепер уже, нібито, лиш один тиждень їзди до висадки.

11 грудня (понеділок)

Знову на морі, недалеко від берегів Австралії. Знову нудота, переживання. Перед нами ще сім, а то й десять днів їзди. Ми, покищо, кріпимося. Життя вже навчило терпіти й переживати.

12 грудня (вівторок)

Сьогодні годинники переведені ще на одну годину вперед. Був алярм, всі мусіли бігти на призначені місця. Стрибала риба, моряки кажуть, що це на бурю.

13 грудня (середа)

Ніч була страшна. Піднялася така «качка», що в кабінах усе падало, побилися дзеркальця, посуд, склянки — все було на підлозі, самі черепки. А ми також, хоч і не падали з ліжок, то всю ніч качалися з боку на бік. Позакачувалися так, що в багатьох знову почалося блювання. Рано їсти не хочеться, все противне, а «Рома», як тріска витанцює на всі боки, аж вода летить через борти. Відний італійчик не встигає збирати воду. Люди з кріслами їздили по палубі то в один, то в другий кінець, багато падало. Можна собі уявити, що ми пережили, здавалося, що ось-ось мотори заглухнуть і почнемо тонути.

15 грудня (п'ятниця)

Вчора не було змоги і бажання щось записати. «Качка» була дві доби, голова, як після тяжкої хвороби. Сьогодні трохи притихло, «Рома» іде спокійно. Тепер знову думка повернулася до життя. Мріємо про Австралію, кажуть, що в понеділок рано будемо в порті Ньюкастл, але вже не віриться, що скоро прийде кінець цій нашій тяжкій, довгій подорожі.

17 грудня (неділя)

Правду казали, о 4-ій годині рано ми вже були коло порту Ньюкастл, але поки виїхали нам назустріч з порту, то бідний наш «Рома» покрутився на якорі годин з чотири. Щойно о год. 8-ій причалили до пристані. Поснідали раненько, о 5-ій годині, думали, як приїдемо, так і висадимось, а тут склалося не так. Довелося ще добу чекати на кораблі. По обіді австралійці почали реєстрацію прибулих. Питали, що маємо при собі з дорогих речей, долари чи цигарки. Все це скінчилося і знову нудна ніч чекання.

18 грудня (понеділок)

О 10-ій годині рано ми одержали свої речі. При вступі на землю контролю ще раз переглянула всі валізки, щоб ніхто не мав при собі заборонених речей. Бо хто певний, що ті емігранти чесні й неприховані?

Згодом підійшов потяг і ми з великою радістю всіли до нього. Знову відчули землю під ногами. Потяг повів нас до табору «Грета». О, яке щастя після пережитого на морі!

А. КИРПИЧ

ПРО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНІ ПОЗИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

(Порядком обговорення)

Для створення національної держави є абсолютно необхідними і вповні вистачаючими дві позиції: територія і народ, що заселює цю територію. Народ, що є повноправним власником заселеної ним території, творить державу. Держава — це приватна власність, — ось ця теза, яку я проводив у статті «Село» (див. «Виз. Шлях», ч. XI, 1961).

Дефініція понять держави, нації і народу витікає з відношення даного народу до заселеної ним території, а це відношення є відношенням власності. Народ, що є, або був колись, власником своєї території, зветься нацією.

У своїй «Відповіді» на мої «Уваги» до статті «Переможний дух української нації», проф. І. Марченко закидає мені, що я «безнадійно плутаю два істотно відмінні поняття — національної території певної нації й території, що перебуває під державною зверхністю певної держави». Далі пан професор І. Марченко вияснює, що і за Київського князівства «ні узбережжя Чорного моря, ні Передкавказзя, ні Новгородщина, ні Ярославщина не були українською національною територією. І при гетьмані Богдані й при гетьмані Мазепі причорноморські степи й Передкавказзя не були українською національною територією, бо тоді українці там не жили». (Див. «Виз. Шлях», ч. V, 1963).

Тепер я наведу мої твердження, щоб усім видно було, чи я «безнадійно плутаю». В моїх «Увагах» я пишу, що «і Слобожанщина і Кубань — це здавна, ще від княжих часів, таки й були нашими, а не московськими землями». «...і за Хмельницького й Мазепи, як і за княжих часів, і тепер, Україна мала і має все ту саму територію, ні більшу ні меншу...» (Див. «Виз. Шлях», ч. III, 1963).

Як видно з наведеного, в моїх «Увагах» я ніде не згадую Новгородщини й Ярославщини, бо там наші предки ніколи не жили, а жили там предки теперішніх москалів і тому ті землі були і є тепер етнографічними землями Московщини. Натомість Слобожанщину (Харківщину), Передкавказзя (Кубань), Причорноморські степи (Катеринославщину, Херсонщину, Таврію, Одещину) я вважаю за українську етнографічну територію, бо там здавна, ще від княжих і козацьких часів жили наші предки. Тому посилену колонізацію цих степів у 19-му столітті я назвав «експансією української нації на власній території» (див. «Виз. Шлях», «Уваги», стор. 350).

Отже, я ніде не плутаю етнографічних земель України з етнографічними землями Московщини, і добре розрізняю поняття національної території і державної зверхності.

Київська держава за наших великих князів володіла своєю власною національною територією, що була такою самою, як і тепер, а крім того мала під своєю державною зверхністю і чужі національні території нинішньої Московщини і Білорусії, отже була імперією. З утратою державної зверх-

ности над чужими територіями Московщини і Білорусії Київська держава перестала бути імперією, а стала національною державою, бо володіла тільки землями, заселеними переважно одною українською нацією. Про південно-східні окраїнні землі проф. І. Марченко каже, що «вони стали приналежними до української національної території тільки в 18-му столітті, коли ті земельні простори були заселені українцями, які на них зберегли свою національну самобутність і складали там більшість населення» (див. «Виз. Шлях», ч. V, стор. 579-580).

А в історії ми читаємо, що ще до початку VII століття «український нарід уперше знайшов вислів для своєї державної творчості, зорганізував державу на великій частині своєї території, опер її об море», та що «слов'янські назви Білобережжя на низу Дніпра і Лукомор'я на морському побережжі свідчать про густу українську людність в тих містах». Читаємо також, що «племена уличів і тиверців ще в IX столітті доходили до моря». (І. Холмський, Історія України, стор. 17-18).

Князь Мстислав, брат Ярослава Мудрого, був князем у Тмутарокані на Кубані, де предки слов'яни разом з зукраїнізованими варягами становили переважну більшість супроти кожного зокрема різношерстого населення черкесів, хозарів, готів і болгар (там же стор. 47). Отже й Тмутарокань тоді була нашою національною територією.

Про Слобожанщину проф. Марченко пише, що вона «здавна перебувала під московською владою» і про якихось «давно замешкалих там представників панівної нації — москалів» (див. «Виз. Шлях», ч. II, стор. 132). А в Енциклопедії Українознавства, стор. 464, про Слобідську Україну читаємо: «Добре заселена за княжих часів країна перетворилася, в наслідок нападів кочовиків, особливо татар в XII стол., на дикий степ». Очевидно ж, що за княжих часів Слобожанщина могла бути добре заселена тільки предками українців, а не предками москалів, отже й тоді вона була нашою національною територією. Щоправда, з Слобожанщини й Кубані Москва сама прогнала татар, але прогнати Кримську орду з узбережжя Чорного моря вона могла тільки з допомогою українського війська, бо ж тут доводилось воювати не з самими татарами, а більше з турками. Людські жертви українського війська були, мабуть, не менші, як московського, а тягар по утриманню обидвох військ падав переважно на український народ. Отже, такий вислів як: «Після завоювання Москвою кримської татарської орди» (стор. 131) є не зовсім точний і кривдить нас, бо не сама Москва воювала, а й ми також. Цього не слід було б промовчувати, а то виходить, що Москва завоювала, а ми заселили готове, не нами відвойоване.

Коли говорити про основну національно-державну позицію — про територію, то нам не однаково, чи ця територія й була наша, чи вона кимсь нам дана. В останнім випадку тяжко було б заявляти своє право власності на ту територію: той, хто дав, зможе завжди відібрати.

Перейдемо тепер до другої, найважливішої національно-державної позиції — до населення. Ми маємо докладні відомості про кількість населення за останні два століття, відколи уряди почали робити переписи всього

населення. В 17-му стол. в Україні переписів не було, тому припущення про кількість населення в ті часи можуть бути розбіжні.

Проф. І. Марченко, посилаючись на Енциклопедію Українознавства, твердить, що на кінець 17-го століття в усій Україні було 3 міль. населення. Я дотримуюсь погляду, що було не менше 7 мільйонів. Цієї цифри я сам не видумав, а виніс таке враження ще зі школи, що за часів Хмельницького Україна могла мати 7 міль. населення, а за кияжних часів — 3-5 міль. Іде тут не про саму цифру, а про зіставлення України з іншими народами. Співвідношення між населенням різних країн у давні часи мусіло б лишитися приблизно таким, як і тепер, бо природний приріст у всіх народів не дуже різниться. Тому за даними Енциклопедії Українознавства (стор. 25 і 133) і за англійською The Modern Encyclopaedia я склав таку порівняльну таблицю:

Зріст населення в різних країнах (у мільйонах):

Країни в їх етнограф. межах	1700 рік	1938 рік	У скільки разів зросло	Поправка для України, 1700 рік.	
Англія	6	38	6	1700 рік	У скільки разів зросло
Франція	8	40	5		
Польща	5	30	6		
Зах. Україна	1	12	12	2	6
Схід. Україна	2	43	22	5	9
Московщина	12	70	6		

З цієї таблиці видно, що як прийняти кількість населення українців у 17-му стол. за три мільйони, то в Західній Україні населення зростало в два рази швидше, ніж у Польщі, а в Східній Україні — в чотири рази швидше, ніж у Московщині, Польщі чи в якійсь іншій країні. Виходить з того, що поневоленій нації далеко краще жилося, ніж націям панівним, що, звичайно, є безглуздом, поминаючи вже той факт, що такий фантастичний приріст населення є біологічно неможливий. Тому на правій стороні таблиці я роблю поправку: ставлю для України 17-го стол. мою цифру — 7 міль. і тоді зріст населення України стає близьким до нормального, як і в інших народів, але й то ще в Східній Україні в півтора рази більший проти інших народів, а це тому, що й моя цифра 7 міль. є замала. Треба було поставити для України 17-го стол. 8 міль. населення: 6 для Східньої і 2 для Західньої — тоді зріст населення у Східній Україні був би в 7 разів, себто все ж таки трохи вищий ніж в інших народів, але це було б ближче до дійсності.

Що цифра 3 міль. для 17-го століття є неправильною, видно ще з такої таблиці:

Зріст населення в різних країнах з 12 по 17 стол. (у мільйонах)

Країни в етнографічних межах	12-те стол.	17-те стол.	У скільки разів зросло	Поправка для України		
Англія	2	6	3	12 ст.	17 ст.	У скільки раз. зросло
Франція	3	8	3			
Польща	2	5	3	3	7	2
Україна	3	3	1			
Московщина	4	12	3			

З цієї таблички видно, що як прийняти для 17-го віку цифру населення України 3 міль., то виходить, що за 500 років в Україні не було жодного приросту, тоді як інші народи зросли в три рази.

Що ж це за період у нашій історії, такий довгий і такий страшний, що аж населення перестало зростати? А це за короля Данила, потім під Литвою і Польщею, під українськими гетьманами, до Мазепи включно. В цей період входять 15, 16 і 17 століття — 300 років Козацької України, яку добре знав цілий тодішній світ. У цей період народ наш створив найкращі пісні, що й досі чарують нас і чужих людей. У цей період найдужче виявився переможний дух української нації. Скінчився він з поразкою Мазепи під Полтавою 1709 року. А ми за цей період грабуємо Україну від приросту населення, ставимо на кінець його всього 3 міль., щоб потім за вдвоє коротший період московської неволі показати фантастичний зріст населення у 22 рази. Отже, не тільки територію відвоювала Москва від татар та нам дала, а й населення теж раптом з'явилося завдяки московській неволі. Це суперечить усякому здоровому розумові, біологічно не могло таке статися, і так не було. Український народ зростав нормально так, як і інші народи і на кінець 17-го стол. в Україні могло бути щонайменше 7 міль. населення.

Коли ми візьмемо дані про населення за англійською Модерною Енциклопедією по стану на 1962 рік, а для України 17-го стол. поставимо мою цифру 7 міль., то матимемо таку таблицю:

Зріст населення різних країн (у мільйонах)

Країни в етно- графічних межах	1700	1962	Коефіц.	За Енцикл. Українозн.		
	рік	рік	зросту	1700	1962	Коеф. зрос.
Англія	6	43	7			
Франція	8	44	5½			
Польща	5	30	6			
Україна	7	41	6	3	55	18
Московщина	12	84	7			

Отже, зріст населення по всіх країнах приблизно однаковий: збільшилось у 6 разів, приблизно, а за Українською Енциклопедією виходить у 18 разів, а все тому, що непомірно зменшено кількість населення Козацької України 17-го стол. і трохи збільшено населення сучасної України (число 55 міль. стоїть для 1939 року, а скільки мало б бути для 1962 року, то напевно не менше).

Ведучим критерієм щодо вірності поданих відомостей про населення України для нас є Західня Україна, що на протязі історії, аж до 1939 року, все ж таки належала до Західнього світу. Статистичні дані про Західню Україну взяті з джерел, яким можна вірити. Джерело про Східню Україну є в руках держави, для якої статистика є засобом політичних калькуляцій і тенденційних навігів минулого й сучасного України. Відомості про Західню Україну дають нам ключ, яким ми можемо контролювати й корегувати відомості про зріст населення в Східній Україні. Співвідношення між обидвома частинами України, як в території так і в населенні, повинно бути приблизно таке саме сьогодні, як було і в минулому: територія не розширюється і не звужується і природний приріст населення не міг мати великих різниць, інакше він був би неприродний.

Беручи за критерій відомості про Західню Україну, я склав дві таблички, які подаю нижче. В обох числа про Західню Україну взяті з Енциклопедії Українознавства, а про Східню Україну в першій за англійською Енциклопедією, а в другій за Енциклопедією Українознавства.

Зріст населення у мільйонах (за англ. Енциклопедією)

	1700	1962	У скільки раз. зросло
Західня Україна	2	12	6
Східня Україна	5	29	6
Разом	7	41	6

Зріст населення у мільйонах (за Енцикл. Українознавства)

	1700	1962	У скільки раз. зросло
Західня Україна	2	12	6
Східня Україна	1	43	43
Разом	3	55	18

Цифра 1 міль. залишається для Східньої України 17-го стол. згідно з проф. Марченком і Енциклопедією Українознавства. Ця цифра є неймовірно зменшена для часів Козацької держави, тому маємо казкове збільшення населення в часи московської неволі.

Коли так представити справу, що «Україна часів гетьманів Хмельницького і Мазепи охоплювала порівняно невелику територію й мала, приблизно, мільйон населення» («Виз. Шлях», ч. II, стор. 132), а тепер і територія побільшилась і населення понад 40 міль., і все це сталося всього за 250 років, які пройшли від поразки Мазепи в 1709 р., то справді доведеться признати, що Україна тільки й зросла за ті «років двісті, як козак в неволі». Насправді так не було, бо не могло бути. Не міг 1 міль. заселити таку велику територію, як не міг теж дати такого казкового приросту; нормально для цього потрібно було не менше сім мільйонів населення, і вони були, і навіть у степах аж до Чорного моря, хоч і дуже рідко, а українці там жили і за княжих, і за козацьких часів, і навіть під татарами. Жили ж під татарською зверхністю москалі на своїй московській національній території і множились, то так само й українці, що були під татарською державною зверхністю, жили далі на своїй українській національній території, і літопис називає тих українців «людьми татарськими, що сіяли пшеницю і просо для татар».

Отже, не можна сказати про причорноморський степ, що «українці там не жили». Хоч було їх дуже рідко, але в тому широкому степу українці таки були більшістю, бо татари степу не заселяли, тільки мали під своєю державною зверхністю, а самі осіли в Криму, що став їхньою національною територією так само, як Казань і Астрахань, де татари могли становити національну більшість. Але й то ще не можна з певністю сказати, чи татари у всіх трьох ханствах справді складали національну більшість, бо озброєна орда могла мати державну зверхність над більшістю мирного місцевого населення.

Маючи за критерій відомості про кількість населення у Західній Україні, ми можемо без ризику значної помилки сказати, що коли в Англії в 12-му

стал. могло бути 2 міль. населення, то в Західній Україні міг бути 1 міль. Коли в Англії в 17-му стол. стало 6 міль. населення, себто за 500 років населення зросло в 3 рази, то в Західній Україні за той самий час населення теж могло зрости в 3 рази і в 17-му стол. могло бути 3 міль. І коли в Англії від 17-го стол. до середини 20-го стол., себто за 250 років, населення зросло до 42 міль., себто в 7 разів, то в Західній Україні могло зрости теж у 7 разів і було б тепер 21 міль., насправді ж є тільки 12 міль., себто 9 міль. менше не тому, що зменшився природний приріст, а тому, що ті 9 міль. природного приросту пересунулись на Східню Україну протягом кількох століть, коли Східня Україна теж була під Польщею (до 1772 року Польща сягала по Дніпро, а до 1648 року і Лівобережна Україна була під Польщею).

Прикладавши той самий ключ до зросту населення в Східній Україні, ми мусіли б мати в 12-му стол. 2 міль. населення, в 17-му — 6 міль., всередині 20-го стол. — 42 міль., плюс доплив із Західньої України 9 міль. — разом: 51 міль. населення. Додавши 12 міль. населення Західньої України, бачимо, що вся Україна сьогодні мусіла б мати 63 міль. населення.

Що такі міркування є правильними, найкраще свідчить сама Енциклопедія Українознавства, яка за найпевнішими даними переписів населення подає число населення всієї України перед першою світовою війною 47 мільйонів. Взявши це число за основу, ми можемо скласти таку порівняльну таблицьку:

Зріст населення у мільйонах

Країна	1700 рік	1914 рік	У скільки разів зросло	1962 рік	У ск. разів зросло проти 17-го століття	Увага
Англія	6	31	5	43	7	так і є
Московщина	12	60	5	84	7	так і є
Україна	9	47	5	63	7	так нема

З цієї таблицьки видно, що коли число 47 міль. для 1914 року є правдивим, — а в цьому не може бути найменшого сумніву, — то реальним і найближчим до дійсності буде число 9 міль. населення України для 17-го століття і 63 міль. для 1962 року. Що тепер в Україні нема 63 міль., а є, може, тільки 43 міль., себто стільки як було до революції 1917 року, то це тільки показує, яке страшне спустошення в населенні спричинило московське панування в Україні після революції. До революції населення України, хоч і під московським пануванням, зростало нормально, як і в інших народів, а за час від революції й до нині кількість населення в Україні не тільки не зростала, а ще, мабуть, знизилась.

Числа говорять, вони мають значення, як і слова, і їх треба читати, як і слова, й розуміти, що вони говорять. Уявіть собі, що ми прийняли для України 17-го стол. число населення 3 міль., то це означає, що як в усіх європейських народів від 17-го століття населення збільшилось у 7 разів, то й в Україні мусіло б збільшитись у 7 разів, себто сьогодні було б тільки 21 міль., а насправді навіть за советськими даними Україна має сьогодні 42 мільйони. Спираючись на число 3 мільйони, подане «буржуазними націоналістами» в їхній «буржуазній енциклопедії», Москва може виселити з України ще 22 міль. населення і сказати, що ніякої кривди українському

народові не зроблено, бо ж населення України зросло в 7 разів, як і в усіх державних народів: було 3 мільйонів, а стало 21 мільйон. Насправді ж сама Західня Україна дала до складу населення 21 мільйонів, а сама Східня Україна мусіла б дати 42 мільйонів, і вона його дала, але половину з того Москва після революції десь діла.

Україна часів Хмельницького і Мазепи мала під владою гетьманів не всю свою територію, а лише не далі, як по Случ («Гей, чи бач, ляше, що по Случ наше»), і то могла виставити при потребі 350 тисяч війська (див. Ukrainian Review, ч. 1, 1963 р., стор. 46). Чи можна з 1 мільйона населення виставити 350 тисяч війська, хай над цим думають ті, що видумали той 1 мільйон для найславнішої епохи нашої історії. Але з 6-ти мільйонів козацької нації таку силу можна було виставити. Отже, число 9 мільйонів для України 17-го стол. є вповні реальним припущенням.

Я найдовше зупинився на населенні тому, що це є основна і вирішальна позиція в боротьбі за державу. Інші позиції є похідними від народу, їх народ виносив для того, щоб забезпечити й охоронити своє право власності на заселену ним територію. Коли народ виносив із себе армію і розумну політику, то ці дві додаткові позиції є вповні вистачальними для здобуття держави, себто держання території у своїй власності. Тому боротьба нашого народу за приватну власність є найкращим засобом боротьби за власну державу. Буком того, хто не боронить свого.

І наш народ цю боротьбу неустанно провадить, борючись за приватну власність, що є основою свободи і запорукою своєї основної позиції, своєї біологічної субстанції, якої Москва так багато винищила в її найціннішій, найбільш власницькій і тим самим найбільш державотворчій частині — у вищих і середніх клясах українського населення.

Інші позиції, що виносив з себе народ, такі як мова, школа і церква, можуть допомогти здобути власну державу тільки тоді, коли вони голоситимуть свою правду, а не чужу. Але ж вони можуть це робити тільки у своїй державі. Тільки в своїй хаті — своя правда. В чужій державі вони або голосять чужу правду, або будуть заборонені, незалежно від того, якою мовою вони ту правду голосять.

Бороться наш народ і за самобутність, себто за свій власний спосіб життя, зафіксований ще в княжі часи в наших найстаріших законах, списаних у книгах за Ярослава Мудрого під назвою «Руської Правди». А цей спосіб життя був побудований на приватній власності і на законах, що цей спосіб життя охороняють, так як це є й досі у всьому вільному світі, який ще не скасував десятої Заповіді Божої.

Цю самобутність після революції Москві вдалося найжорстокішими способами відняти в нас і накинати свій московський спосіб — «общину», «артель», «колхоз». Проте народ бореться і не втрачає віри, що він колись скине це чуже ярмо і поверне назад свою самобутність, свій вільний спосіб життя, базований на приватній власності.

Зроблені мені закиди в некоректності вважаю безпідставними, що кожен може побачити сам, прочитавши статтю проф. І. Марченка і мої уваги до неї.

26. 6. 1963 р.

ІЗ ЗВИЧАЇВ НАШОГО НАРОДУ

Д-р О. ВОРОПАЙ

Цілюще зілля

(4)

Alchemilla vulgaris L. fam. Rosaceae

Багаторічна трав'яниста рослина з стеблом до 30 см. заввишки, що похило спинається над землею. Нижні листки на довгих черенках, а верхні — сидячі, або з дуже короткими черенками; верхні листки п'яти-шостилопасті, а нижні — семи-десятилопасті. Лопасті округлої форми, горбисто-пальчасті, з обидвох боків вкриті волосинками. Квітів багато, всі вони дрібні, зелено-жовтого кольору, скупчені в клубочки. Цвіте в червні-липні. Росте по луках, узліссях, гаях та понад дорогами, але скрізь рідко. Поза Україною ця рослина зустрічається по всіх країнах Європи, Азії та Північної Африки; трапляється і в Північній Америці та Канаді. Росте і тут, на Британських островах, по-англійськи називається Lady's Mantle.

В народі ця рослина має кілька назв, а саме: *приворотень звичайний*, *гусячі лапки*, *триперстниця* і *зірочки*. Найпопулярніша перша назва, *приворотень*. Це той самий приворотень, що ним колись дівки-чарівниці приворожували хлопців до «своїх воріт». Збирали цвіт цього зілля «з першою рослою», варили з різними приправами та заклинанням, а потім розводили горілкою, чи медом, і напували козаків.

Цікаво, що якесь відношення до кохання має це зілля і в інших європейських народів. Так, напр., у Швейцарії молоді жінки миють собі обличчя листям цього зілля, зібраного з рослою, щоб відновилося краса та віджило кохання.

В часи середньовіччя народна фантазія Європи приписувала цьому зіллю чудесні сили, а альхіміки, шукаючи еліксиру життя, для своїх експериментів вживали зілля з цієї рослини. (За Анненковим, 1878).

В народній медицині ця рослина вживається при кволішому травленні шлунка, при катарах дихальних шляхів та при сухотах, як засіб, що ніби сприяє загоюванню каверн. У всіх цих випадках зілля варять у виноградному вині (30 грамів сухого зілля на один літр вина) і п'ють по чотири чарки такого вина денно. Корневище з цієї рослини дрібно кришуть, настоюють у спирті, або варять у воді, і вживають при кровотечах та водянці.

Під назвою *Herba Alchemilla* — це зілля вживалося колись і в науковій медицині, теж при шлункових хворобах і кровотечі.

Як зілля, так і корневище, збирають під час цвітіння рослини, в червні місяці. Сушити треба в затінку. Сухе зілля слід зберігати в щільно закритих скляних банках.

Althaea officinalis L. fam. Malvaceae

Багаторічна трав'яниста рослина з родини Мальвових, з коротким товстим корневищем та буро-жовтим корінням, що майже прямовисно росте

в землю. З коренища виростає одне або кілька високих стебел (до 1-1,5 м. заввишки) з короткими гілочками, що виходять із пазухи листків. Листки сидять на черенках, вони переважно трилопасті, крупнопильчасті та, як і вся рослина, вкриті оксамитносірим опушенням. В пазухах верхніх листків розташовані короткі китиці блідо-рожевих квітів із п'ятипелюстковим вінцем та багатьома тичинками, що зрослися в одну спільну трубочку, яка прикриває голівки маточок. Плід — суха, плисквата, кругла багатосім'янка, що має в собі від 15 до 18 ниркоподібних насінин.

Росте на вологих луках, берегах рік та озер, поміж чагарниками, на лісових галявах, — це звичайна рослина від карпатських лісів і волинського лісостепу аж до крайнього сходу і півдня України. Поза Україною зустрічається майже по всій Європі, за винятком Скандинавії та Шотландії; рослина занесена і до країн Північної Америки. Росте і в Англії, по-англійськи називається Marsh Mallow.

Літературна назва цієї рослини «алтей лікарський», а в народі її називають: *проскурняк, просвірник, собача рожка, дика рожка*.

В народній медицині вживаються коріння, квіти і листя. Найціннішою частиною є коріння, їх уважно зберігають на випадок тяжкої хвороби шлунку, як засіб, що заспокоює біль. В цьому відношенні коріння алтею вважається у народі таким ліком, який нічим замінити не можна.

Листя і квіти не замінюють коріння, їх дія значно слабша, але вони теж вважаються добрим лікарським зіллям.

З квітів і листя роблять напар: 20 грамів сухого зілля на 1 літр води; п'ють по 4 склянки денно. З коріння готують відвар: 10 грамів сухого коріння на 1 літр води; п'ють по 2 склянки денно.

Вважається добре до квітів і листя алтею додати ще квітів *дзєндзіверу* (*Malva silvestris* L.) і насіння льону по 5 грамів кожного з цих зел на один літр напару. Такі ліки нарід вживає при кривавих поносах, шлункових болях та при хворобах сечово-статевих органів. В цьому останньому випадку, якщо йдеться про жінок, то додається ще дубової кори по 30 грамів на один літр напару. Напаром з алтейного коріння і квітів промивають очі при запаленні вій, а також полощуть горло при катарах.

Коріння і квіти алтею лікарського під назвою *Radix et folia Althaeae* вживаються і в науковій медицині, як пом'якшувальний та заспокійливий засіб при катарах дихальних шляхів, при запаленні сечопроводу, при поносах і як зовнішнє у вигляді припарок. Алтей часто вживається і у ветеринарній практиці.

Лікарське застосування алтею відоме з часів далекої давнини, на цю рослину, як на лікарське зілля вказували вже такі натуралісти стародавнього світу як Теофаст (372-287 роки до Христа), Діоскорід ("De materia medica", I століття по Христі), Пліній (C. Plinius Secundus maior, I століття по Христі) та інші. Ця рослина була відома під назвою «альцеа», що в перекладі з грецької на нашу мову значить «ісцілюючий».

В наш час коріння алтею лікарського входить у фармакопеї майже всіх країн світу. Дія алтею обумовлюється тим, що ця рослина має в собі

пектинові речовини і рослинну слизь, яка в колоїдному стані здібна зменшувати подразнення при запальних і виразкових процесах на слизистих оболонках, а також уповільнювати всмоктування різних розчинних ліків і тим самим робити більш тривалою їхню дію. («Основи фармакології», II, 1931).

Листя і квіти алтею лікарського збираються в той час, коли рослина цвіте, а коріння копають восени, як вже стебло почало відмирати. При цьому слід не забувати, що викопуючи коріння, ви знищуєте рослину назавжди, а тому треба робити це тільки в крайньому випадку, коли справді обійтися без цього не можна.

Квіти і листя зрізуються ножом і сушаться окремо; змішувати їх не можна. Сушаться в затінку, а зберігаються в скляних баньках під щільно закритою покриткою.

Коріння треба копати так, щоб можна було витягнути всю кореневу систему, не пошкодивши її. Після цього коріння звільняється від землі, відрізується стебло і здерев'яніле корневище, добре мисться в холодній воді і сушиться в затінку. Колись радили здіймати кору з алтейного коріння, а тепер встановлено, що очищений корінь втрачає частину діючих речовин і тим самим знижує свою якість.

Чистий і добре висушений алтейний корінь зберігається у міцно закритих скляних баньках.

Дзєндзівер (*Malva silvestris* L.), про який ми тут вище згадали, теж належить до родини *Malvaceae* і є добрим лікарським зіллям. В народному віруванні ця рослина вважається чародійною щодо дівочої краси. Існує повір'я, щоб дівчина була гарна та щоб хлопці любили, треба з самих пелюшок купати її в дзєндзівері. На підставі цього повір'я виникло і прислів'я: «Там така, як в дзєндзівері купана!», себто дуже гарна. Співається про це і в пісні:

В дзєндзівері купалася,
В дзєндзівері зросла, —
Преси Бога ти, Юхиме,
Щоб за тебе пішла.

Популярною в народі, як лікарське зілля, є і третя рослина з цієї ж родини — це «мальва» (*Alcea rosea* L.), яка розводиться в квітниках біля хати, та яку Михайло Коцюбинський, зустрівши в Італії, привітав як землячку: «Здоровенькі були! Як живеться на чужині?»

Мальва вживається при лікуванні тих самих недуг, що й алтей, тільки дія її значно слабша та проте мальва більш популярна в народі, бо ж завжди «під руками», а алтей треба шукати та й не завжди його знайдеш.

Anemone nemorosa L. *fam. Ranunculaceae*

Цвіте в квітні й на початку травня місяця. Квіти білі, поодинокі. Стебло пряме, високе, до 20 см. заввишки. Листки розташовані ретельно на довгих черенках, трійчасті. Корневище довге, повзуче, циліндричної форми. Росте

по лісових галявинах, на узліссях та в чагарниках по всій Україні; рослина добре поширена і в Європі, а зокрема тут, в Англії; по-англійськи Wood Anemone.

Літературна назва цієї рослини: *анемона дібровна*, а в народі ця рослина називається: *куросліп*, *білий куросліп*, *білі проліски*. Це перші лісові квіти, з яких дівчата плетуть вінки, а особливо дівчатка-підлітки, що звичайно пасуть своїх корів по лісах весною. Але анемона дібровна — це отруйна рослина й у корів викликає подразнення нирок; молоко набуває червоного забарвлення і має неприємний гірковатий смак. Про це пастухи вже звичайно знають і там, де росте багато цієї рослини, корів не пасуть.

В народній медицині, як зовнішні ліки, вживають товчене листя цього зілля, прикладаючи до живчика під час пропасниці. Прикладають ще дітям до голови, якщо з'явилися струпи. Лікують цим зіллям і курячу сліпоту, від чого і назва «куросліп».

Під назвою *Herba sanguinaria*, рослина колись вживалась і в науковій медицині як засіб від ревматизму.

Рослина має в собі камфору, при розпаді якої виділяється анемоніл, що являє собою білий кристалічний порошок малорозчинний у воді, але добре розчиняється в органічних розчинах. Анемонін є безбеспокойливий і анти-спазматичний засіб, що колись вживався при астмі, коклюші та рахіті.

Листя анемони дібрової в більшості випадків вживається свіжим. Сушене листя малоефективне при лікуванні пропасниці чи хворобі шкіри.

Anemone pulsatilla L. fam. *Ranunculaceae*

Це другий вид роду *Anemone*, є доброю лікарською рослиною, що заспокоює нервову систему. В Україні росте близькоспоріднений вид — *Pulsatilla ucrainica* (Ugrinsky) Wissjul, — сон український.

Ботанічна характеристика цього виду така: рослина 10-25 см. заввишки. Корневище косе, грубе, темнокоричневе. Прикореневі листки з'являються під час цвітіння, вони з довгими черешками, в молодому віці густоволосисті; пірчасто-розсічені, з вузьколінійними загостреними частками. Квіткове стебло прямостояче, коротко опушене; квіти пониклі. Пелюсток 6, зібрані широким дзвоником, фіолетові або червонофіолетового кольору, зовні пухнаті. Тичинки майже вдвоє коротші за пелюстки. Сім'янки довгасті, до 3 мм. завдовжки. Рослина багаторічна. Цвіте в квітні-травні. Росте по степах, кам'янистих відслоненнях, чагарниках, узліссях — в степовій і лісостеповій частинах України. («Флора Укр.», том V, стор. 89).

Спиртова витяжка з квітів і листя цього зілля в народній медицині застосовується при нервових захворюваннях. Чи перевірено це науковим експериментом, ми не знаємо. Відомо тільки, що у Франції після фармакологічного вивчення, яке дало успішні наслідки, введено в медицину *Anemone pulsatilla* L. — що, як зазначено вище, є близькоспоріднений вид до нашого *P. ucrainica*.

Московські фальшування

Знаючи, що советський історик-москаль В. Д. Греков належить до шовіністичної московської мафії та що він написав англійською мовою "Kievan Rus", де полемізує з історичною схемою проф. М. Грушевського, очевидно з метою підорвати довір'я серед англомовного світу до історичних праць Грушевського, я поцікавився прочитати цього ж автора «Краткий очерк истории русского крестьянства», що виданий у Москві 1958 року.

Перечитавши цю книжку, переконався, що цієї праці Грекова не можна рахувати за об'єктивну і вповні джерельну, бо великою мірою джерелом її є те, що московсько-советські історики знайшли «замечательные мысли Ленина», мовляв, кріпацтво в Росії запроваджено ще з IX-го віку, себто тоді... коли Росії ще взагалі не було, а селян почали закріпачувати ще в часи «Руської Правди» (стор. 10).

Отже, ці «чудові думки» Леніна не мають нічого спільного з історичною правдою і розраховані на те, щоб обманювати безкритичних людей, тим більше, що він ніде не обґрунтував своїх думок історичними даними.

«Опіраєсь на ленінські висказування о Киевской Руси», автор «Краткого очерка» і будує свої фальшиві твердження, отже його працю не можна рахувати за об'єктивну й джерельну.

Дореволюційна історіографія кріпацчини в Росії підперта не думками Леніна, а історичними документами, які стверджують, що кріпосне право в Росії постало в XVI-му сто-

літті відрубно від Києва. Це підтверджують судєбники московських царів з 1497 і 1550 років із їх правилами «о юрьєвім дні», а коли в 1584 році цар Федор Іванович запроваджував початки кріпацчини, то наказав відмінити правила «юрьєвого дня».

Дореволюційна школа російських істориків ствердила нахил москалів до кочівного способу життя. Греков відхиляє це твердження (це ж пляма на русских!), але не доглядив і на сторінці 205 зафіксував витяг із старовинного документу, в якому є таке місце: «Но говорилось і о податных привилегіях монастырей, являвшихся приманкой для мятущегося в поисках лучшей жи́зни крестьянства».

Науковість праці Грекова сумнівна ще й тому, що уклад життя «крестьян» Московщини він сплітає з буттям Київської Русі. Везперечно, що «Руська Правда» та інші закони Києва мали свій вплив на формування суспільного укладу Московщини, але вони не могли бути прийняті там повністю тому, що слов'яни оселялися на півночі на замешкалих тубільцями, а не безлюдних просторах. До приходу слов'ян на північ — там жили століття фінсько-угрські племена, з якими слов'яни злилися, з чого й створився московський нарід.

Ті племена не могли провадити дикого неорганізованого способу життя хоча б тому, що це холодні райони, в яких людина не може жити на поземі, наприклад, теперішніх індіанських племен у Бразилії, яких життєва напруга в основному зводиться до того, щоб зірвати

дозрілий дикий овоч і покласти в уста. Щоб на півночі могли вижити люди, вони мусіли будувати теплі житлові помешкання, виробляти одяг і взуття для літа і зими, обробляти землю і зберігати врожай для харчування в зимовий час, плекати свійську худобу. На такому поземі життя люди мають свої звичаї, традицію, віру і т. п. Тож поселившись серед такого народу, слов'яни мусіли великою мірою пристосуватись до укладу місцевого життя, а не навпаки — круто наvertати автотонів до норм «Руської Правди».

Автор книги про вплив буття автотонного населення на слов'ян мельком зазначив — вплив був, але якою мірою та що саме, вже не завдав собі труда насвітлити. Правда, автор може вказати, що фінсько-угрські племена, серед яких поселилися слов'яни, не були грамотні і через це не залишили по собі документів. Слов'яни також були колись неписьменні, але інші народи, як перси, греки, араби, римляни та інші, залишили історичні документи щодо слов'янського народу.

Очевидно авторові, як російсько-му шовіністові, такий об'єктивний

підхід до минулого Московщини не є милий, тому він підтасовує суспільне життя московського селянства до коренів Київської Русі, замовчуючи ті практики, які були на Московщині, а яких Київська Русь не мала. Наприклад, автор опустил насвітлення практики «лубка», що була на Московщині і з якою ще в XII столітті церква вела боротьбу, як про це стверджують єпископські заборони того часу. Тоді практикувалося таке: в зимову пору року, коли в родині ставало скупо з харчами, то щоб позбутися зайвого рота для прохарчовання, обвивали старого батька в здерту з липи кору, т. зв. лубок, обв'язували і вивозили до глибокої балки, де залишали на певну загибель.

Ще 30 років тому на Московщині можна було почути лайку-погрозу «тебя би, старік, на лубку спустить». Отже, перечитавши книгу стає зрозумілим, що автор поставив собі за мету спрелепарувати таку «історію русского крестьянства», щоб студіююча молодь могла бачити, що Київ і Москва то «всьо равно».

Л. Р. СУСЛИК

УВАГА!

**ПРОСИМО ЛАСКАВО ВІДНОТУВАТИ НАШУ АДРЕСУ
ЯК СЛІДУЄ:**

200, LIVERPOOL ROAD LONDON, N. 1.

Tel.: NORth 6266 NORth 6267

Дирекція, Редакція і Друкарня У. В. С.

УВАГА!

З видань у поневоленій Україні

(Короткий огляд)

Кобилянська, Ольга: ТВОРИ В П'ЯТИ ТОМАХ. Державне Видавництво Художньої Літератури, Київ, 1962; тираж — 10.500 прим.

Нове видання творів О. Кобилянської. Із запланованих 5-ох томів дотепер вийшло два, на зміст яких складаються: «Людина», «Царівна», «Земля» та 17 дрібніших оповідань.

Передмову написав М. П. Комишаченко. І власне цю передмову згадаємо кількома словами. Комишаченко, як вірний слуга «старшого брата», люто нападає на народівців: «Будучи ідеологами української буржуазії, народівці відкидали ідею братньої єдності з російським народом, ототожнюючи російський народ та його культуру з царизмом» (стор. 6, підкреслення наше). Комишаченка, як бачимо, болить те, що українці не хочуть бути рабами Москви.

На його думку, Кобилянська правдива письменниця тому, що звернула «свої погляди до російської прогресивної літератури, яка стала для неї джерелом творчого надхнення».

Накінець не забув автор і націоналістів: «Українські буржуазні націоналісти, вірні наймити фашизму, в критичний час, у час напруженої боротьби проти гітлерівських окупантів, скупю і поспішно повідомили про смерть О. Кобилянської» (стор. 41).

Левченко, С. П., (та інші): ПОСІБНИК ДЛЯ ЗАНЯТЬ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У VIII-X КЛАСАХ. «Радянська Школа», Київ, 1962; сторін 283, тираж — 10.000 прим.

Цей підручник, складений Левченком, Павловичем і Удодом, є кричущим свідомством про те, як

Москва на кожному кроці намагається фальшувати історичну правду.

Автори в першому уступі книжки стараються «доказати» єдність України з Москвою, але не своїми словами, а цитатою з книжки «Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654-1954)»..., пишучи: «Російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня — древньоруської народности, яка створила древньоруську державу — Київську Русь... Не зважаючи на всі історичні знегоди і великі випробування, російський, український і білоруський народи зберегли і пронесли через віки свідомість єдності походження, близькості мови і культури, свідомість спільності своєї долі» (стор. 5).

Чи може бути більша брехня, як зацитована?

«ЛІТОПИС КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА». Хроніка подій на Україні, 1951-1961. Видавництво Академії Наук УРСР, Київ, 1962; сторін 421, тираж — 3.000 прим.

Книга ця зрадагована працівниками Інституту Історії Академії Наук у хронологічному порядку і подає відомості головню з промислово-виробничо-колгоспного та партійного життя в Україні за 1959-1961 роки. Тут можна вичитати про «доблесних» стахановців, про передовиків сільського господарства, свинарок, доярок, телятниць, але даремно було б шукати інформації про шкільництво, театр чи культурне життя. Натомість із тієї хроніки довідуємося про те, що одне місто перейменовано в честь «Микити Сергійовича». В 1961 році большеви-

жи перейменували містечко Ново-георгіївськ на Хрущов. Це місто «утворено» об'єднавши містечко Новогеоргіївськ і робітниче селище Кременчуцької ГЕС, Кіровоградської області. Крім цього головну вулицю того містечка названо в честь Гагаріна.

Підсоветська преса часто нарікає на брак паперу для друкування підручників, але на видавання партійної макулатури папір завжди знайдеться.

Скляренко, Семен. «ВОЛОДИМИР», роман. Державне Видавництво Художньої Літератури, Київ, 1962; сторін 545, тираж — 65.000 прим.

Є це останній твір покійного автора, що помер 1962 року, не побачивши свого роману надрукованим. «Володимир» є продовженням відомого роману «Святослав».

Поки автор перейшов до ранньо-історичної тематики, він був змушений писати агітки в роді двотомового роману «Карпати». Втеча автора від злободенних (описування «соціалістичних здобутків» окупанта) до ранніх тем української історії позитивно позначилась на розвитку творчого таланту автора та художності його творів.

Танчер, В. К.: «ОСНОВИ АТЕЇЗМУ». Допущено, як підручник для вищих учбових закладів УРСР. Видавництво Київського Університету, Київ, 1961; сторін 338, тираж — 10.000 прим.

Книга Танчера, цей примітивно написаний підручник атеїзму, не заслуговує на те, щоб відмічувати його появу. Коли ж це робимо, то лише тому, щоб показати забріханість московських окупантів і їх експозитури в Україні. У своїй книжці ав-

тор люто накинувся на українські церкви і «буржуазних націоналістів». Ось зразки його писанини.

Про Українську Автокефальну Православну Церкву читаємо таке: «З перемогою радянської влади, скориставшись декретом радянського уряду України про свободу совісті, автокефалісти створили всеукраїнську православну церковну раду, яка в травні 1920 р. оголосила українську церкву незалежною від московського патріарха і його київського єпископа. Церковне гасло автокефалії цілком збіглося з фальшивими націоналістичними гаслами «самостійної України», яка була б відірвана від братнього російського народу. Український народ добре розкусив цю «самостійність» під час панування на Україні Скоропадського і Петлюри.

Автокефалісти України визнали відокремлення церкви від держави, але разом з цим вони вимагали для себе привілеїв серед інших церков, виступили проти радянських законів про громадський шлюб, чинили опір передачі метричних книг органам Радянської влади, вимагали створення українських релігійних шкіл. Так само, як і діячі руського православ'я, українські автокефалісти чинили шалений опір вилученню церковних цінностей на допомогу голодуючим.

Українську автокефальну церкву довгий час очолював відомий контрреволюціонер Чеховський. Незважаючи на найнахабнішу демагогію автокефалістів, трудящі маси України швидко розпізнали антирадянську суть цієї церкви. До того ж були доведені зв'язки цієї церкви з контрреволюційними організаціями, зокрема з «Спілкою Визволення Ук-

раїни», що й привело до ліквідації в 1930 р. Української Автокефальної Православної Церкви». (Стор. 177-178, при цьому вульгарним способом згадано, «що залишки цієї церкви» залишилися на еміграції).

З особливою насолодою московського лакея накидається автор на Українську Католицьку Церкву, фальшуючи цитати з писань Шевченка та інших авторів. Забріханість так і видно з кожного рядка:

«Під час панування капіталізму в Польщі уніятська церква була знаряддям пригноблення робітників і селян західних областей України і Білорусі, які підпали під владу капіталістичної Польщі. Вона була тісно зв'язана з українським буржуазним націоналізмом, який був спільником уніятства в боротьбі проти радянської влади.

Під час другої світової війни уніятська церква разом з українськими буржуазними націоналістами співробітничала з німецько-фашистськими загарбниками. Митрополит А. Шептицький та інші керівники уніятської церкви допомагали гітлерівцям уганяти українців на фашистську каторгу, створювати окупаційні власті, грабувати населення і навіть формувати з українських націоналістів дивізію «СС-Галичина» для боротьби з партизанами і Радянською Армією. Після розгрому фашизму уніятська церква за вказівкою Ватикану зміцнює зв'язки з українськими буржуазними націоналістами, на яких великі надії покладають найагресивніші кола імперіалізму, що й досі не покинули божевільну думку про повалення Радянської влади.

Представники Ватикану посилювали безпосередній контакт з бандеро-

вськими бандами. Так, в 1945 р. єзуїт Колакович нелегально перейшов через радянський кордон і зустрівся з бандерівцями. Як описують очевидці, це була цікава зустріч. Перед великою юрбою озброєних бандитів стояв Вандера, тримаючи наготові автомат і ксьондз Колакович в окулярах з видом смиренного слуги божого. Після того, як Вандера примусив замовкнути своїх напівздічавілих в лісах людей, ксьондз благословив бандитів від імені «святої церкви», закликав їх продовжувати боротьбу проти радянського народу і пообіцяв долари і зброю. Бандити не зразу повірили обіцянкам, та й до того ж вони розуміли, що навіть з найкращою зброєю і доларами вони довго не зможуть чинити опір українському народові, перед яким вони були винні як грабіжники, насильники і вбивці. Не раз прийшлося виступати ксьондзу, поки він умовив значну частину бандитів.

Виконавши це завдання, Колакович прибув до прешовського єпископа Гойдича і сказав: «Я вернувся звідти, необхідно послати донесення в Мюнхен і в Рим». — «Це ми зробимо», — відповів єпископ.

Таких фактів можна привести безліч, всі вони свідчать про те, що Ватикан і його агентура — уніятська церква виступали в союзі з заклятими ворогами українського народу — буржуазними націоналістами» (стор. 199-200).

Можна б ще більше цитувати таких «історичних ревеляцій» з книжки Танчера, але й цих досить, щоб показати облуду та забріханість московської експозитури в Україні. Писання Танчера не можна інакше розцінювати, лише як маячіння умово хворої людини.

Мітр Микола КРАВЧУК

ХРОНІКА

З українського життя у діаспорі

* 25-річчя смерті с.п. полк. Євгена Коновальця. Українці у цілому світі відзначали при кінці травня ц. р. 25-річчя трагічного загибину Основоположника і Провідника Організації Українських Націоналістів полк. Євгена Коновальця. В дні 2 червня ц. р. около 700 осіб, з усіх закутків вільного світу, взяли участь у жалобних відзначеннях трагічної річниці в Роттердамі, Голляндія, на могилі Великого Покійника.

Головними промовцями були: о. мітр. Я. Перідон, бувший прем'єр-міністер українського уряду Ярослав Стецько (від Проводу ЗЧ ОУН) і полк. Андрій Мельник.

* Інтронізація Єпископа Кир Августина Горняка. 18 квітня, 1963 р., покійний сьогодні Папа Іван XXIII іменував Кир Августина Горняка, ЧСВВ, Апостольським Екзархом для українців в Англії і Валії. Урочиста інтронізація Преосвященного Кир Августина відбулась у четвер, 6-го червня, 1963 р., в українській католицькій церкві в Лондоні. Обряд Інтронізації перепроводив Архiepіскоп Геральд Патрікій О'Гара, Апостольський Делегат на Великобританію. Це велике торжество звеличали своєю присутністю три англійські єпископи, між ними Єпископ Ю. Крейвен, Капітулярний Вікарій Вестмінстерської Митрополії і білоруський Єпископ Ч. Сіпович. Кир Августин Горняк є також іменованим Єпископом-Суфраганом Вестмінстерської Митрополії.

* XV Здвиг Української Молоді у В. Британії. Около 1000 зорганізованого Юнацтва СУМ і 4000 старшого громадянства взяли участь у цьогорічному здвигі Спілки Української Молоді, який відбувся в Лестері, в суботу, 29 червня, під кличем: «Борись і добувайся Батьківщини!» Здвиг усно вітали Апостольський Екзарх для українців у Великобританії Єпископ Кир Августин

Горняк, член КУ СУМ Канади — Наталка Бандера, голова СУБ — проф. Р. Лісовський, голова Англо-Українського Т-ва — п. Оберон Герберт і ін., а між численними письмовими привітаннями були від наших Достойників Митрополитів — Митрополита-Ісповідника Кир Йосифа Сліпого і Митрополита УАПЦ Ніканора, яким зібрані на здвиг вислали телеграфічну подяку. Здвиг також вислав телеграму до прем'єра Г. Макміллана і президента Кеннеді, що в той час мали свої наради біля Лондону, з проханням не забувати у своїх нарадах про поневолені Москвою народи, а особливо про український народ, який на протязі століть стоїть в боротьбі в обороні людської гідності і прав на вільне і незалежне життя народів.

* Протест українців Лондону у 30-річчя голоду. У вівторок, 2-го липня, 1963 року, відбулося у Лондоні протестне віче українців Лондону і околиці, зорганізоване Протестаційним Комітетом з нагоди 30-річчя голоду в Україні. Вічем провела Президія на чолі з п. Обероном Гербертом, головою А.У.Т., а головну доповідь англійською мовою виголосив з чуттям і з надзвичайно глибоким знанням суті проблем — п. Малком Магеридж, який в часі голоду 1933 року був деякий час в Україні і на власні очі бачив цей великий злочин Москви. Промову українською мовою виголосив В. Бабицький, голова Комітету. Представник білорусів, В. Островський і болгарів — Петров, висловили співчуття українцям у цій трагедії і солідарність у нашій спільній боротьбі. Віче схвалило відповідні резолюції.

* Союз Українських Студентів в Європі. В днях 19-21 квітня ц. р. відбувся в Парижі, Франція, установчий з'їзд-конгрес Союзу Українських Студентів в Європі. Метою з'їзду

було відновити студентську діяльність на терені Європи і створити європейську організацію українського студентства для координації праці окремих студентських громад. У з'їзді взяло участь 34 студентів і 6 середньошкільників кінцевих класів гімназії з таких країн: Франція — 20, Бельгія — 6, Німеччина — 6, Австрія — 5, Великобританія — 2, Швейцарія — 1.

З'їзд заслухав три доповіді, виголошені учасниками-студентами, після чого вив'язалась дискусія і прийнято постанову про заснування студентської централі в Європі. Першу управу Союзу Українських Студентів в Європі вибрано в такому складі: Ф. Татарчук (Париж) — голова, Г. Панчук (Лювен) — І-ий містоголова, К. Угрич (Париж), О. Репетило (Париж), І. Войтович (Мюнхен), Т. Грос (Відень) — містоголови, М. Маслов (Париж) — секретар, І. Охримович (Лювен) — фінансовий референт, Б. Чепак (Мюнхен) — референт зовнішніх зв'язків, І. Гнатишин (Відень) — культурно-освітній референт. Контрольну Комісію очолив Є. Гунько (Мюнхен), а Товариський Суд — О. Субтельний (Відень).

* VII Конгрес ТУСМ. У днях 18 і 19 травня ц. р. відбувся у Дітройті, США, VII Конгрес Товариства Української Студіюючої Молоді ім. М. Міхновського, на якому були заступлені слідувачі Осередки Діяльності ТУСМ: Дітройт, Філадельфія, Нью-Йорк, Ньюарк, Клівленд, Чикаго — США, Монреаль і Торонто — Канада. На пленарних сесіях були виголошені доповіді: «Український націоналізм у теорії і практиці» — Володимир Будзак, «Об'єднані Нації і АВН» — Аскольд Скальський, «Участь українських студентів і громадянства в американському суспільному житті» — Тарас Козут і «Товариство Української Студіюючої Молоді ім. М. Міхновського» — інж. Богдан Кульчицький. Конгрес виявив ріст організації, за що висловлено окреме признание голові ТУСМ інж. Б. Кульчицькому, який знову очолив Головну Управу на

нову каденцію. Контрольну Комісію очолив Ігор Чума, а Товариський Суд — Наталка Бандера.

* Студентський Ідеологічний Конгрес. Заходом Союзу Українських Студентських Товариств Америки (СУСТА) відбувся у Нью-Йорку в днях 11 і 12 травня ц. р. другий український студентський ідеологічний конгрес. Тема конгресу: «Україна в сучасному світі». На конгресі виголошено доповіді: «Українська студіююча молодь спільним фронтом за ідеали Української Народньої Республіки» — Євген Федоренко, «Українці на еміграції, їхні ідеологічні заложення та роля» — Наталія Сkochилас, «Культурні процеси в Україні та на еміграції» — М. Дупляк, «Зріст питомої ваги України в міжнародній політиці» — Марко Царинник. Конгрес прийняв відповідні резолюції.

* Антологія української поезії англійською мовою. Комітет Українців Канади (КУК) підготовляє видання Антології української поезії англійською мовою, яка має появитися в 1964 році, у 150-річчя з дня народження Тараса Шевченка. Цю антологію приготували до друку проф. К. Андрусішин зі Саскачеванського університету і проф. Кірконнел, президент університету в Новій Шкотії. В цій антології, що має 700 сторін машинопису, поміщено переклади найкращих зразків української поезії, починаючи з 12 віку поемою «Слово о полку Ігореві», а кінчаючи найновішою поезією в Україні і на еміграції.

* Український Технічний Інститут в Нью-Йорку. На основі стейтвого дозволу, стейту Нью-Йорк, Український Технічний Інститут в Нью-Йорку дістав право високої школи, рівної з американськими «коледжами». При Інституті організовані такі факультети: філософічний з педагогічним і богословським відділами, цивільної інженерії та економічний. Навчання відбувається у вечірніх годинах і ведеться наполовину українською і англійською мовами.

ПОЖЕРТВИ З НАГОДИ 15-ТИРІЧЧЯ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ« І КУПНА ДОМУ УВС

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ

Листа ч. 2404 (Свіндон). Жертвували: по 10 ш. — П. Герман, І. Мокрій; по 5 ш. — М. Буник, А. Качкан, В. Калитчук, М. Комашка; по 2 ш. 6 п. І. Залужний, К. Шех, А. Хомів, О. Костецький, М. Підлісний, Вітицький, Попівняк, А. Комашка; М. Гавришко — 3 ш.; І. Яворський — 2 ш.

Листа ч. 2405 (Брістоль). Жертвували: по 5 ш. — М. Хоптій, В. Колос, В. Шуригай; по 2 ш. 6 п. — І. Стадник, І. Мельник.

АВСТРАЛІЯ

Листа ч. 2771 (Ардір). Жертвували: по 1 фунт. — С. Гриців, І. Кривин, С. Іванів, Д. Василів; по 10 ш. — Р. Нагірний, П. Муц, С. Муц, В. Левицький, Ф. Вовк, С. Солтис, Г. Німець, І. Козодій, П. Конюк, С. Глех, М. Бутка, П. Поварчук, А. Куд, Д. Сенік, С. Глушко, М. Логуш, Г. Логуш, В. Підвисоцький, П. Ружило, В. Бутренко, П. Дідик, М. Цюрпіта, Й. Поточний, П. Матвіїшин, В. Данчишин, М. Дворяник, М. Новицький, Г. Василь, І. Соколовський, С. Шпалтюга; І. Кріль — 8 ш.; по 5 ш. — П. Байда, М. Оленчук, К. Парій.

Листа ч. 2774 (Діір Парк). Жертвували: по 1 фунт. — П. Гундерук, Н. Павліш, Г. Юхима, В. Альфавицький; по 10 ш. — С. Залецький, М. Федор, М. Дума, П. Шкурат, П. Кнігінський, М. Карфут, Д. Орфіні.

Листа ч. 2814 (Ванкставн). Жертвували: по 10 ш. — С. Маркевич, П. Середюк, С. Гордій, Д. Зелений, О. Туренко, І. Квасниця; по 5 ш. — І. Лаврентієв, Я. Саган; П. Мороз — 3 ш.

Листа ч. 2818. Жертвували: по 1 фунт. — М. Томин, Г. Дацків, Є. Головацький; по 10 ш. — В. Прокопів, І. Крупа, К. Зубар, І. Гаврилук, В. Яремяк; М. Аноляк — 5 ш.; І. Яворський — 3 ш.

США

Листа ч. 1524 (Рочестер). З нагоди хрещення Катрусі-Івани, донечки п-ва Рибаків, на заклик хресного батька, пана В. Базюка, присутні гості склали на пресфонд »В. Ш.« 25 доларів. Збірку перевела хресна мама, пані Нуся Олексик. Малій похресниці бажасмо многих літ, а жертводавцям щиро дякуємо.

Листа ч. 1604 (Клівленд). Жертвував: В. Корнацький — 2 дол.

Листа ч. 1656 (Дітройт). Жертвували: по 2 дол. — В. Богонович, М. Новаківський; по 1 дол. — Д. Чарнецький, Я...нович.

Листа ч. 1594 (Парма). Жертвував: Н. Н. — 2 дол.

КАНАДА

Листа ч. 1839 (Вінніпег). Жертвували: М. Карпій — 2 дол.; Д. М. — 1 дол.

Листа ч. 1896 (Торонто). Жертвував: Г. Плескун — 5 дол.

Листа ч. 1943 (Монтреал). Жертвували: по 2 дол. — В. Заворотинський, М. Пасічний, С. Спетрук, Н. Вивірка, М. Назавальський, М. Потерийко, М. Перейма; по 1 дол. — М. Гудзьо, П. Козій, С. Шеремета, Ю. Ковальчук, В. Солонишин.

АРГЕНТИНА

Листа ч. 1896 (Кордоба). Жертвували: П. Палашевський — 40 пез.; Гр. Лісьняк — 10 пез.

Всім Жертводавцям щиро дякуємо!